

T.C.
GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİN FELSEFESİ BİLİM DALI

**SEKÜLER DİN DENEMESİ:
ALAIN DE BOTTON ÖRNEĞİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HARUN AKIL

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Okan BAĞCI

GAZİANTEP
ARALIK 2023

T.C.
GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

Tezin Başlığı: Seküler Din Denemesi: Alain De Botton Örneği
Öğrencinin Adı ve Soyadı: Harun AKIL
Tez Savunma Tarihi: 19/12/2023

Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

Prof. Dr. Mehmet SOĞUKÖMEROĞULLARI
SBE Müdürü

Bu tezin Yüksek Lisans olarak gerekli şartları sağladığını onaylarım.

Prof. Dr. Nazım HASIRCI
Enstitü ABD Başkanı

Bu tez tarafımda okunmuş, kapsamı ve niteliği açısından bir Yüksek Lisans olarak kabul edilmiştir.

Dr. Öğr. Üyesi Okan BAĞCI
Tez Danışmanı

Bu tez tarafımızca okunmuş, kapsam ve niteliği açısından bir Yüksek Lisans olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

İmzası

Prof. Dr. Nazım HASIRCI (Jüri Başkanı)

Doç. Dr. Erol ÇETİN

Dr. Öğr. Üyesi Okan BAĞCI

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

İmza:

Adı ve Soyadı: Harun AKIL

Öğrenci Numarası: 190533111015

Tezin Savunma Tarihi: 19/12/2023

ÖZET

SEKÜLER DİN DENEMESİ: ALAIN DE BOTTON ÖRNEĞİ

AKIL, Harun

Yüksek Lisans Tezi

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Din Felsefesi Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Okan BAĞCI

Aralık-2023, 109 sayfa

Bu çalışma, günümüz düşünürlerinden Alain De Botton'un, sekülerizmin bireyde yarattığı anlam boşluğunun ve manevi tatminsizliğin giderilmesi adına sunduğu çözüm önerilerine odaklanmaktadır. Bu çözüm önerilerinin rasyonel temellere dayanıp dayanmadığının açığa çıkarılması amaçlanmaktadır. Tarihte birçok düşünürün gündemini meşgul eden sekülerizm, dün olduğu gibi bugünün de en önemli sorunlarından biridir. Bu soruna gerçekçi çareler aramak ve bulmak şüphesiz tanımın doğru teşhisi ile mümkündür. Öncelikli olarak sekülerizmin tanımının ve tarihsel gelişiminin ele alındığı çalışmamızda bu kavramın tarihte ve günümüzde ne gibi anlamlar ifade ettiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Diğer yandan tarihteki ünlü düşünürlerin sekülerizme sunduğu çözüm önerilerine ve yeni dinî hareketlerin bazılarına yer verilerek konunun öneminin her geçen gün daha da arttığı ve güncelliğini koruduğu gösterilmek istenmiştir. Çocukluk yıllarında ailesinin tutumundan ve gençlikte yaşadığı çeşitli olaylardan etkilenerek düşünce dünyası şekillenen De Botton, bunun sonucunda ateizmi benimsemiş; aynı zamanda sekülerizm ve ateizmin yarattığı anlam boşluğunu fark ederek bu manevi tatminsizlik hâline çözüm arayışlarına girmiştir. Gözlemleri neticesinde en iyi çözüm önerilerinin dinler tarafından sunulduğunu kabul etse de dinlerin insan uydurması olduğunu düşündüğünden, bu sorunun; bir dini kabul ederek değil, onların işe yarar yanlarına 'açık büfe' şeklinde yaklaşarak çözüleceğini iddia etmiştir. Bu doğrultuda dinlerden referansla çeşitli başlıklar altında çözüm önerilerinde bulunmuştur. Sonuç olarak, seküler bir din kurma girişimi olarak da tanımlayabileceğimiz bu eylemin; salt Hristiyanlık, Yahudilik ve Budizm'in üzerine bina edilmesi, Tanrı'dan arındırılmış bir ahlak anlayışı içermesi, dinî ritüellerin dindarlarca uygulandığının altında yatan kalbî yönelişin özünün idrak edilememesi ve kültürün dinin yerini alabilecek potansiyele sahip olduğu gibi iddialardan dolayı ütöpik, sığ ve rasyonaliteden uzak olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Sekülerizm, Ateizm, Alain De Botton, Seküler Din

ABSTRACT

SECULAR RELIGION ESSAY: THE EXAMPLE OF ALAIN DE BOTTON

AKIL, Harun

MA Thesis

Department of Philosophy and Religious Studies

Department of Philosophy of Religion

Specialty in Philosophy of Religion

Supervisor: Assist. Prof. Dr. Okan BAĞCI

December-2023, 109 pages

This study mainly focuses on the solutions offered by Alain De Botton, one of the modern thinkers, to eliminate the meaning gap created by secularism in the individual and spiritual dissatisfaction. It is aimed to reveal whether these solution offers are based on rational foundations. Secularism, which has occupied the agenda of many thinkers in history, is one of the most important problems of today, as it was yesterday. Searching for and finding realistic approaches to this problem is undoubtedly possible with the correct diagnosis of the definition. In this study, which primarily deals with the definition and historical development of secularism, it has been tried to reveal what meanings this concept has both in history and today. On the other hand, it is targeted to show that the importance of the subject is increasing day by day and keeping up to date by examining the solution offered by famous thinkers in history to secularism and some of the new religious movements. De Botton, whose world of thought was shaped by being influenced by the attitude of his family during childhood and various events he experienced in youth, adopted atheism as a result; at the same time, realizing the meaning gap created by secularism and atheism, he entered into a search for a solution to this spiritual dissatisfaction. Although he accepts that the best solution offers are presented by religions as a result of his observations, since he thinks that religions are human fabrications, he claimed that this problem will be solved not by accepting a religion, but by approaching their useful sides in the form of an ‘open buffet’. In this direction, he has made suggestions for solutions under various titles with reference to religions. As a result, this action, which we can also define as an attempt to create a secular religion; it can be said that it is utopian, shallow and far from rationality due to the fact that it is built solely on Christianity, Judaism and Buddhism, contains a God-free moral understanding, the essence of orientation underlying the practice of religious rituals by religious people cannot be understood, and claims such as that culture has the potential to replace religion.

Keywords: Secularism, Atheism, Alain De Botton, Secular Religion

ÖNSÖZ

Son yüzyıllarda iyice yaygınlık gösteren sekülerleşme eğilimi her geçen gün büyüyerek insanların sorunu olmaya devam etmektedir. Bu sorunun neden olduğu manevi tatminsizlik hâli ise tarihte birçok düşünürün gündemini meşgul ettiği gibi günümüz düşünürlerinden Alain De Botton'un da çalışmalarını yoğunlaştırdığı alan olarak göze çarpmaktadır. Yetiştigi çevre ve yaşadığı olaylar neticesinde düşünce sistemi şekillenen Alain De Botton, özellikle *Ateistler İçin Din* adlı eserinde seküler ve ateist bireylere çözüm önerilerini toplu bir şekilde sunma imkânı bulmuştur. Bu çalışmamızda da sunulan çözüm önerilerinin neden ve ne denli başarılı olup olamayacağı rasyonalite dikkate alınarak değerlendirilmeye gayret edilmiştir.

Çalışmamız; giriş, birinci bölüm, ikinci bölüm ve sonuç olmak üzere toplam dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde; araştırmanın konusu ve problemi, amacı ve önemi, yöntemi ve kaynakları ele alınmıştır. Birinci bölümünde ise sorunun bizzat kendisi olan sekülerizm kavramı tarihsel süreçler de dikkate alınarak tanımlanmaya çalışılmıştır. Tanımın doğru yapılması, konunun doğru anlaşılabilmesi ve çözüm önerilerinin doğru değerlendirilebilmesi açısından kritik öneme sahiptir. Ayrıca bu bölümde geçmişteki bazı düşünürlerin, yaşanan bu sorun karşısında sunduğu çözüm önerileri ve din kurma girişimleri ele alınmıştır. Öte yandan günümüzde manevi tatminsizlik hâli yaşayan insanlara birer umut ışığı olarak ortaya çıktığı iddia edilen yeni dinî hareketlerden popüler olanları; ortaya çıkış sebepleri, taraftar bulma stratejileri ve gerçek anlamda çözüm sunup sunamadıkları ile birlikte değerlendirilmiştir. İkinci bölümde ise benzer bir iddia ile çözüm önerileri sunan Alain De Botton'un özet hayatına ve bazı eserlerine yer verilmiş; aynı zamanda din anlayışının temeli irdelenmiştir. Devamında ise sunduğu çözüm önerileri tasnif edilerek ilgili başlıklar altında ele alınıp değerlendirilmeye gayret edilmiştir. Nihayet sonuç bölümünde ise söz konusu önerilerin rasyonel temellere dayanıp dayanmadığı tayin edilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmamda gerek ders dönemi gerekse tez döneminde kendilerinden çokça istifade edip destek bulduğum değerli danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Okan BAĞCI hocama şükranlarımı sunarım. Ayrıca bu süreçte her anlamda yanımda olup zahmetime katlanan değerli eşime teşekkür ederim.

Aralık 2023
Harun AKIL

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ.....	iii
İÇİNDEKİLER	iv
RESİMLER LİSTESİ.....	vi
TABLolar LİSTESİ.....	vii
KISALTMALAR	viii

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu ve Problemi	1
B. Araştırmanın Amacı ve Önemi	2
C. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynaklar	3
D. Araştırmada Temel Kavramlar	4

BÖLÜM I

SEKÜLERİZM VE DİN KURMA GİRİŞİMLERİ

1.1. Sekülerizm.....	5
1.1.1. Sekülerizmin Tanımı.....	5
1.1.2. Sekülerizmin Tarihsel Gelişimi	6
1.2. Geçmişte Bazı Din Kurma Girişimleri.....	9
1.2.1. Ekber Şah (1542-1605) ve Dinî İlahi.....	10
1.2.2. Francis Bacon (1561-1626) ve Yeni Atlantis	14
1.2.3. Jean Jacques Rousseau (1712-1778) ve Sivil Din	15
1.2.4. Auguste Comte (1798-1857) ve İnsanlık Dini.....	17
1.3. Yeni Dinî Hareketler	21
1.3.1. Ortaya Çıkış Sebepleri	22
1.3.2. Yeni Dinî Hareketlere Örnekler.....	23
1.3.2.1. Moonculuk hareketi (Unification Church)	23
1.3.2.2. Transandantal Meditasyon (Transcendental Meditation).....	25
1.3.2.3. Hare Krişna hareketi (ISKCON)	26
1.3.2.4. Sahaja Yoga.....	28

BÖLÜM II

ALAIN DE BOTTON VE SEKÜLER DİN DENEMESİ

2.1. Alain De Botton'un Hayatı, Eserleri ve Din Anlayışı.....	31
2.1.1. Alain De Botton'un Hayatı	31
2.1.2. Alain De Botton'un Eserleri	32
2.1.3. Alain De Botton'un Din Anlayışı	34

2.2.	Alain De Botton'da Seküler Din Denemesi	35
2.2.1.	Sosyolojik Öneriler	38
2.2.1.1.	Topluluk ruhu	38
2.2.1.2.	Rol modeller	46
2.2.2.	Politik Öneriler	49
2.2.2.1.	Özgürlük	50
2.2.2.2.	Değerleri ön plana çıkarma	56
2.2.3.	Eğitsel Öneriler	59
2.2.4.	Duygusal Öneriler	72
2.2.5.	Megalomansal Öneriler	75
2.2.6.	Estetiksel Öneriler	80
2.2.6.1.	Sanat	80
2.2.6.2.	Mimari	87
2.2.7.	Kurumsal Öneriler	96
SONUÇ		101
KAYNAKLAR		103

RESİMLER LİSTESİ

- Resim 1.** Ortaçağ Çılgınlık Şöleni illüstrasyonu
- Resim 2.** Scrovegni Şapeli'ndeki yedi erdemli ve yedi erdemsiz davranış freskleri
- Resim 3.** On beşinci yüzyılda yazılmış fiyatı neredeyse bir ev kadar olan kitap
- Resim 4.** Çay töreninde hayatın anlamı üzerine verilen bir ders
- Resim 5.** Kucağındaki bebeği (Horos) emziren İsis heykeli
- Resim 6.** M. Cassatt'ın Çocuğun Banyosu tablonun da bulunacağı Şefkat Tapınağı
- Resim 7.** Saint-Denis Manastırı'ndan el konulup sergilenen Bakire ve Çocuk
- Resim 8.** 9. Durak: Güçsüzlük Durağı, seküler bir hayali diziden
- Resim 9.** Schloss Hartenfels'teki Şapel (Solda), Chiesa del Gesù Kilisesi (Sağda)
- Resim 10.** Augustus Pugin'in Karşılaştırmalar'ından Katolik şehir-Protestan şehir

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1. Orta Çağ Avrupası'daki hac haritası

KISALTMALAR

Bkz.	: Bakınız
ev.	: Çevirmen
d.	: Doğum
ed.	: Editör
M.Ö.	: Milattan Önce
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TM	: Transandantal Meditasyon
vb.	: Ve Benzeri
vs.	: Vesaire

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu ve Problemi

İnsan, iki boyutlu bir varlıktır. Maddi/bedeni bir boyutunun yanında manevi/ruhsal bir boyuta da sahiptir. Yaşamını sürdürebilmesi bakımından maddi ihtiyaçlarını giderme mecburiyeti taşıdığı gibi manevi ihtiyaçlarını da gidermesi gerekmektedir. Söz konusu manevi ihtiyaçlarını da en temelde kendi kadar eski olan dinî inançlar vasıtasıyla gidermektedir. Ancak tarih boyunca bir dine inanan insanlar olduğu gibi herhangi bir dine inanmayan insanlar da var olmuştur. Öne sürülen teolojik argümanlara karşıt geliştirdikleri ifadelerle kendi görüşlerinin daha bilimsel ve akla yatkın olduğunu ileri sürmüşlerdir. Fakat benimsedikleri düşüncenin iddia edildiği gibi salt bilimsel ve akla yatkın oluşu da özellikle günümüzdeki insanların manevi yönünü tatmin edememektedir. Dolayısıyla söz konusu durum, bu tür düşünceye sahip olan seküler ve ateist bireyler için birçok probleme neden olmaktadır. Bu problemlerden en temeli de hiç şüphesiz sekülerizm ve ateizmin bireyde meydana getirdiği anlam boşluğu ve manevi tatminsizlik hâlidir.

Geçmişte yaşamış birçok düşünür, seküler ve ateist bireylerin yaşadığı anlam boşluğunu fark etmiştir. Bu düşünürler siyaset, sanat, felsefe gibi yollarla ve yönetim biçimi, erdemlilik gibi önerilerle seküler ve ateist bireylerin anlam arayışlarına ışık tutmak istemişlerdir. Söz konusu durum günümüzde de benzeri girişimler ile devam etmektedir. Seküler ve ateist bireylerin yaşadığı manevi açlık, bu girişimler ile giderilmeye çalışılmaktadır.

Başta kendi yaşadığı ruhsal bunalımlardan yola çıkan Alain De Botton (d. 1969), çevresindeki insanların da benzer sorunlar yaşadığını fark edince yaşadığı anlam boşluğunu ve manevi tatminsizlik hâlini giderebilmek adına çeşitli yollar denemiş ve faydalı olabileceğini düşündüğü uygulamaları seküler ve ateist bireylere sistemli bir biçimde aktarmayı hedeflemiştir. ‘Seküler din’ kurma girişimi olarak da

adlandırabileceğimiz bu faaliyet gittikçe dünyevileşen insanoğlu için bir umut ışığı olabileceği iddiasındadır.

İki bölümden oluşan tezin ilk bölümünde sekülerizm dünya görüşünün neye karşılık geldiğini tespit edebilmek adına sekülerizmin tanımı ve tarihsel gelişimi ele alınmıştır. Aynı zamanda bu bölümde geçmişteki bazı düşünürlerin çeşitli önerilerine de yer verilmiştir. Bu önerilerden gerçekçi bulunup uygulanmaya çalışılanlar olduğu gibi oldukça ütöpik bulunup dikkate alınmayanlar da olmuştur. Diğer yandan tarih boyunca var olan bu problemin, günümüzdeki bireylerde daha fazla görülmesiyle birlikte ortaya çıkan bazı popüler dinî akımlar da birinci bölümümüzde değinilen konulardandır. Nihayetinde bu bölümde işlediğimiz temel mesele, geçmişte sunulan bazı öneriler ile birlikte sekülerizmin ve ateizmin dünyada yarattığı etkiyi incelemektir.

İkinci bölümde ise ilk olarak Alain De Botton'un hayatı ve eserleri aktararak onun yakından tanınması amaçlanmıştır. Ayrıca din konusundaki düşüncelerinin temelini nelere dayandığı anlaşılıp aktarılmaya gayret edilmiştir. Öte yandan Alain De Botton'un hedef kitle için öne sürdüğü önerilere de bu bölümde yer verilmiştir. Yine bu önerilerin gerçekçi ve rasyonel olup olmadığı sebepleriyle birlikte değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Sekülerizm nedir? Sekülerizmin insan hayatına etkileri nelerdir? İnsanlar neden manevi tatminsizlik yaşamaktadır? İnsanları yeni dinî arayışlara iten sebepler nelerdir? Tarihte yer edinmiş önemli düşünürlerin bu konuda insanlara sunduğu öneriler nelerdir? Din haricinde insanların manevi ihtiyaçlarını/tatminsizliklerini tümüyle karşılayacak bir anlayış geliştirilebilir mi? Bu noktada seküler ve ateist insanlar için Alain De Botton'un önerileri nelerdir? Söz konusu öneriler gerçek anlamda bu insanların anlam arayışlarına cevap olabilir mi? soruları tezin ana problemini teşkil etmektedir.

B. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Tezin temel amacı, dünyevileşmenin sonucu olarak insanların en önemli sorunlarından biri hâline gelen anlam boşluğuna ve manevi tatminsizliğe aranan çözümleri birçok yönüyle ele alarak değerlendirmektir. İnsanların çoğunun hayatının bir bölümünde ya da tümünde yaşadığı bu manevi tatminsizlik durumu birçok problemi de beraberinde getirmektedir. Ciddi problemlere neden olan bu sorunun

çözümü geçmişte olduğu gibi günümüzde de siyasilerin, din adamlarının, sosyologların, düşünürlerin gündemini meşgul etmektedir. Çeşitli önerilerle bu sorunun çözülmesi hedeflenmiştir. Günümüz düşünürlerinden olan Alain De Botton da geçmişteki bazı önemli şahsiyetler gibi bu soruna çözüm önerilerinde bulunmuştur. Dinlerden hareketle sunduğu çözüm önerilerinin gerçekleştirildiği takdirde artık insanların anlam arayışlarının sonuç bulacağını ve hayatlarının daha anlamlı hâle geleceğini iddia etmiştir. Alain De Botton, bu konuda çözüm önerisi sunan ilk kişi olmadığı gibi son kişi de olmayacaktır. Dolayısıyla, birey için en önemli sorunlardan biri olan bu anlam boşluğu ve manevi tatminsizlik hâline dinlerin sunduğundan daha iyi bir çözüm üretilip üretilmeyeceği konusu her zaman önemini koruyacaktır. Bununla birlikte, teolojik inançtan yoksun bir bireyin çeşitli yollar/öneriler aracılığıyla içinde bulunduğu manevi tatminsizlik hâli ile başa çıkıp çıkamayacağı sorusunun gelecekte de gündemini koruyacak olması araştırmanın önemini daha da artırmaktadır. Ayrıca geçmişte ve günümüzde sunulan bu tür önerilerin, çalışmamızda farklı bir perspektiften ele alınmasıyla insanların anlam arayışı sürecinde savrulmasının önüne geçilmesi hedeflenmiştir.

C. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynaklar

Tezimizde doküman inceleme yöntemi kullanılarak sekülerizm ve sekülerizme öneriler ile ilgili şimdiye kadar yapılan kabul görmüş önemli çalışmalar -ulaşılabildiği kadarıyla- birincil kaynaklardan ve ikincil kaynaklardan incelenmeye çalışılmıştır. Ayrıca çalışmamızın öznesi konumunda olan Alain De Botton'un felsefesini anlayabilmek ve daha iyi tahlil edebilmek adına hayatı ve eserleri incelenmiştir. Diğer yandan araştırmamızla ilgili gördüğümüz kısımlar felsefi açıdan yorumlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca Alain De Botton'un Sel Yayıncılık tarafından Türkçeye çevirisi yapılan eserleri çalışmanın temelini oluşturmaktadır. Özellikle seküler ve ateist bireyler için önerilerini bir araya getirdiği *Ateistler İçin Din* adlı eseri çalışmanın bel kemiği niteliğindedir.

Alain De Botton'un kullanmış olduğu dilin günlük konuşma diline yakın olması, eserlerin anlaşılmasını kolay kılarsa da akademik dile aktarılmasını zorlaştırmıştır. Buna rağmen çalışmaya akademik bir hüviyet kazandırılmaya çalışılmıştır. Sunmuş olduğu önerilerin rasyonel temellere dayanıp dayanmadığı, çeşitli düşünürlerin görüşüne de yer verilerek değerlendirilmeye gayret edilmiştir. Ülkemizde Alain De Botton ve felsefesi üzerine kaleme alınmış tek

çalışma olan Erşan Ağbaş'ın *Alain De Botton ve Modernizm Eleştirisi* adlı çalışmasından da istifade edilmiştir.

D. Araştırmada Temel Kavramlar

Sekülerizm: Özel anlamda Kilise'nin genel anlamda ise dinlerin salt hâkim olduğu alanlardan değil; kamudan, toplumdaki, siyasetten, sanattan ve kültür gibi alanların her birinden tahliye edilmesi veya el çektilmesi demektir.¹

Ateizm: Bir inançtan ziyade inancın yokluğu ifade eden ateizm, Tanrı'nın varlığına inanmamayı ilke edinen inanç biçimi olarak tanımlanmaktadır.

Pratik Ateizm: Tanrı'yı yaşamına sokmayıp Tanrı yokmuş gibi hayatına devam eden kişilerin tutumunu ifade etmektedir.²

Seküler Ateizm: Araştırmada 'seküler ateizm' kavramı ile Alain De Botton'un benzer çıkmazlar barındırdığını düşündüğü sekülerizm ve ateizm inanç biçimleri bir arada kastedilmektedir. Bu iki inanç biçiminin kavramsal olarak farklılıkları olsa da onun felsefi anlayışı kavramsal tahlilden ziyade pragmatik bir yaklaşım içermektedir. Zira onun nazarında sekülerizm ve ateizm insan hayatına etki boyutuyla değerlendirildiğinde aynı sorunlara neden olmaktadır. Buradan hareketle söz konusu anlayış araştırma boyunca 'seküler ateizm' kavramı ile aktarılacaktır. Ayrıca yine benzer problemler yaşadığını iddia ettiği ve önerilerinin hedef kitlesi olarak belirlediği seküler ve ateist bireyler ise araştırmada 'seküler ateist' kavramına karşılık gelecektir.

Seküler Din: Bu kavram ile araştırma boyunca insanların yaşadığı varoluşsal problemleri giderip mutluluk sağlayacağı iddia edilen, Tanrı'dan bağımsız çeşitli öneriler içeren ya da Tanrı ile ilintili olsa dahi temel amacı O'na inandırmak veya yaklaştırmak olmayan bir inanç sistemi kastedilmektedir.

¹ Ramazan Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2005), 51.

² Engin Erdem, "Ateizm ve Kanıtları", *Din Felsefesi*, ed. Recep Kılıç-Mehmet Sait Reçber (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 160.

BÖLÜM I

SEKÜLERİZM VE DİN KURMA GİRİŞİMLERİ

1.1. Sekülerizm

1.1.1. Sekülerizmin Tanımı

Seküler(izm), birçok farklı alanda kullanılan ve her alanda da kendine has anlamlar taşıyan tartışmalı bir kavramdır. Latince'deki 'saeculum' kelimesinden gelen sekülerizm; periyot, asır, devir, dünya anlamlarına gelmektedir. Kendi içerisinde zamansal ve mekânsal boyutlar taşıyan bu kavramın zamansal boyutu onun şimdi oluşunu, mekânsal boyutu ise dünyevi oluşunu göstermektedir. Bu kavramın kullanım alanı, dünyanın belirli dönemlerdeki durumunu ortaya koymaktadır. Zaman boyutu ise ilahi zamanı değil dünyevi zamanı yansıtmaktadır.³

Seküler kavramı, 'kutsal karşıtı' ve 'din dışı olan' gibi anlamlara gelmektedir. Dine ve dinî olan her şeye karşıtlığı ifade etmektedir.⁴ Dinin her bir alandan tahliye edilmesi gerektiğini iddia etmektedir. Aydınlanmanın bir parçası olarak görülen bu yaklaşım, özellikle 17. yüzyıldan itibaren Hristiyanlığı ve Batıyı etkisi altına almıştır.⁵ Bunun yanında sekülerizmin birçok farklı tanımı da yapılmıştır.

Bryan Wilson'a göre sekülerizm, dinî düşünce, muamelat ve kurumların sosyal önemini yitirdiği bir süreç; V. Lidz'e göre, dinî inançlar, ibadetler ve cemaat duygusunun toplumun ahlaki hayatından uzaklaştırılması; P. L. Berger'e göre ise kilisesizleşmedir. D. L. Edwards ise sekülerimi mistisizm dâhil tüm dinî konu ve tutumlara karşı tam ilgisizleşme olarak tanımlamıştır. El Wood'a göre

³ Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, 41.

⁴ A. Öğüt Marangoz – N. Uluç, "Sekülerizm'in Kavramsal, Kuramsal ve Tarihsel Gelişimi", *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (Aralık 2021), 336.

⁵ Ali Rafet Özkan, *Kıyamet Tarikatları - Yeni Dini Hareketler* (İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, 2006), 31.

yarı paganlaşma; M. Chaves'e göre dinî otoritenin gerilemesi; E. Baily'e göre ise dinî olanın karşıtıdır.⁶ Sekülerizm; özerkleşme, rasyonelleşme, inanmama, aydınlanma miti, özelleşme, bireyselleşme, göreceleşme kavramlarının karşılığı olarak da kullanılmaktadır.⁷ Görüldüğü üzere birçok tanımın ortaya konulduğu tartışmalı bir kavram olan sekülerizm, kısaca insan aklının metafizik olandan kurtulması gerektiği anlayışından hareketle dinin ilintili olduğu her alandan tahliye edilmesi gerektiği şeklinde ifade edilebilir.

1.1.2. Sekülerizmin Tarihsel Gelişimi

Sekülerizmin kavram olarak geçmişi yaklaşık 14. yüzyıl olarak tarihlendirilmektedir. Fakat bu kavramın izine İbrahimî dinlerden bile önceki çok tanrılı pagan kültüründe rastlanmaktadır. Pagan toplumunda sekülerizm kavramı, günlük hayatın akışını belirleyen bir düşünce ve hayat tarzı anlamına gelmektedir.⁸ 16. yüzyıldan önce ise bu kavram daha çok bir keşişin kilise işlerini bırakıp artık dünya statüsüne geçişini ifade etmek için kullanılmıştır.⁹

16. yüzyılda Rönesans ve Reform hareketlerinin etkisi ile özgürce düşünme fırsatını yakalayan insanlar, Hristiyanlığın gizemli ve hurafelerle dolu bir din olmasını ve akla yatkın olmayışını sorgulamaya başlamışlardır. Hristiyanlık ile beraber Kitab-ı Mukaddes de dile getirilen eleştirilerden nasibini almıştır. Kilise otoriteleri arasında bir iç hesaplaşma görülmüş ve bunun sonucunda da bireyselliği vurgulayan protest söylemlerle karşılaşmıştır.¹⁰ Geleneksel Hristiyan dogmalarına/Katolikliğe karşı olarak ortaya çıkan Protestanlık bireyciliği ön plana çıkarmış; bireysel özgürlük ve sorumluluk bu dönemlerde tartışma konusu olmuştur. Protestanlık anlayışının modern toplumlarda benimsenmesi, sekülerizmin hızlı bir şekilde yayılmasına olanak sağlamıştır. Din bireyciliğe indirgenmiş ve kamu hayatından dışlanmış. Bir bakıma din artık sosyal önemini yitirmiştir. Geleneksel anlamda Kilise ile bağları olan kişiler sekülerizme, dinsizleşme ve Hristiyanlıktan

⁶ Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, 44.

⁷ Sebatullah Tekin, "Seküler Toplumun Krizi: Post-Sekülerizmi Tartışmak", *Akademik Yaklaşımlar Dergisi* 13/1 (2022), 249.

⁸ Öğüt Marangoz – Uluç, "Sekülerizm'in Kavramsal, Kuramsal ve Tarihsel Gelişimi", 336.

⁹ Öğüt Marangoz – Uluç, "Sekülerizm'in Kavramsal, Kuramsal ve Tarihsel Gelişimi", 337.

¹⁰ İsmail Ekinci, "Sekülerleşme ve Din", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/1 (Haziran 2018), 325.

uzaklaşma olarak bakarken, ruhban sınıfı karşıtı ve ilerlemeci modern insanlar ise sekülerizme dinî vesayetlerden kurtuluş anlamı yüklemişlerdir.¹¹

16. yüzyılın sonunda teknolojinin sanayileşme ile birlikte Batı insanının hayatına girmesiyle Tanrı'nın rolü ve algılanışı da bu değişimden etkilendi.¹² Tarımda, siyasette ve toplumda köklü değişimler yaşanmaya başlandı. Bu kadar değişimin yaşandığı söz konusu dönemde doğal olarak insan da bazı şeylerin yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini anladı. Akıl ile elde ettiği yeni bilgileri tek ve evrensel bir hakikat olarak görmeye başlayan insan, sekülerleşme sürecine ciddi bir adım atmış oldu. Bu noktadan sonra tek yapması gereken kendi gücünü ispatlayıp özgürlüğünü Tanrı'nın ellerinden almak olacaktı.¹³

Aydınlanma Çağı ile birlikte toplumun ve dinin önde gelenleri olarak kabul edilen ruhban sınıfının yerini artık filozoflar ve bilginler almıştır. Mevcut inanç sisteminin yerine 'akıl dini' ikame edilmek istenmiştir.¹⁴ Hatta bu dönemin tanrısı artık 'akıl'dır. Bu dönemde insan, kendini merkeze koyduğu bir anlayış geliştirmiştir. Tabiatın Aşkın olan ile ilişkisini tamamıyla koparmış, doğanın manevi yapısını soyutlayarak salt fiziksel bir yapıya indirgemıştır.¹⁵

İşte bu noktada sosyal düzendeki değişiklikler, din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılmasına doğru evrilmiştir. Seküler anlayışın getirdiği laik devlet düzeni toplumları peşinden sürüklediği için dinî olana alan bırakılmamıştır. Devletlerin inanç temelli değil, somut ve bilimsel verilere dayandığı bir yönetim sistemi arzulanmıştır.

Aslında sekülerleşme teorisinin esas iddiası din-devlet ayırımından öte, bilimsel gelişmeler ile birlikte dinin insan hayatının tüm boyutları (bireysel alışkanlıklardan sosyal kurumlara kadar) üzerindeki etkisinin gerilediğidir.¹⁶ Bu argüman bağlamında kültürel formasyon açısından sekülerizm, Batılıların bir başarısı olarak görülmektedir. Sözde faydaları ise üç grupta değerlendirilebilir: Bilimsel ilerlemenin ve teknolojik gelişmenin önünü açması, dinî fanatizm yüzünden

¹¹ P. L. Berger, *Kutsal Şemsiye*, çev. Ali Coşkun (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2005), 166.

¹² Ekinci, "Sekülerleşme ve Din", 330.

¹³ Ekinci, "Sekülerleşme ve Din", 331.

¹⁴ Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, 52.

¹⁵ Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, 27.

¹⁶ Tekin, "Seküler Toplumun Krizi: Post-Sekülerizmi Tartışmak", 251.

toplumda oluşabilecek kargaşaları önleyerek toplumsal uyum ve barışı gerçekleştirmesi ve Tanrı'nın aradan çıkarılarak demokrasinin ön şartını sağlaması.¹⁷

Sekülerizmin bilimsel olanı savunup metafiziksel olana karşı olması, aslında bilmediği bir alan hakkında olumsuz bir tutum sergilemesi olarak değerlendirilebilir. Salt bilimsel olanın tek gerçek kabul edilmesi, sekülerizmin yaygın toplumlarda dahi insanların bilmedikleri alanlar hakkında kendilerince bir şeyler türetmesine engel olamamıştır. Örneğin, Avrupalıların %52'si astrolojiyi bilim kabul etmekte ve 70 milyon Amerikalı güne yıldız fallarını okumakla başlamaktadır.¹⁸ Bu toplumlarda milyonlarca insan, bilimsel gerçekler içermediği yapılan kapsamlı araştırmalar neticesinde kanıtlanmasına rağmen insanın doğum zamanının (gün ve saatler bağlamında) kişilik özellikleri üzerinde etkili olduğuna inanmaktadır. Görüldüğü gibi gerçeğin bilinmediği ya da belirsiz olduğu zamanlarda insan kendince bir gerçeklik yaratarak bir şeye tutunmak istemekte ve kendisine kesinlik hissi veren anlam dünyaları aramaktadır. Metafizik alana ait manevi inançlar da bu noktada devreye girmektedir. Sekülerizmin iddia ettiği gibi insanlar dinden/metafizik olandan eylemsel olarak uzaklaşıyor görünse de zihinleri maneviyattan ve kutsallıktan kopmuş değildir. Konuya pragmatist yaklaşan William James, “İnançlar doğru oldukları için işe yaramazlar, işe yaradıkları için doğrudurlar.” demiştir.¹⁹ Sekülerizmin salt bilimsel ve somut olanı benimsemesi nedeniyle bu akımın insanı doğru tanıyamadığını düşünen Edgar Morin ise düşüncesini şöyle ifade etmektedir: “İnsanoğlu hem bilgedir hem tuhaftır. İnsanca yaşaması için mantık kadar duyguya, bilim kadar efsaneye muhtaçtır.”²⁰

Sekülerizm ve dinin bir arada bulunamayacağı tezi, günümüzdeki gözlemler sonucunda tekrar ele alınıp değerlendirilmesi gereken bir olgu gibi görünmektedir. Çünkü sekülerleşme ile birlikte din anlamını yitirmemekte ve fonksiyonlarını tümüyle seküler kurumlara terk etmemektedir. Dinin sosyal kurumlar üzerindeki etkisinin azaldığı söylene de mikro sosyolojik düzeyde bireyin ve toplumun

¹⁷ Salman Sayyid, “Sekülerizm”, çev. M. Murat Şahin, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi* 2/4 (2016), 216-217.

¹⁸ Ali Köse, “XXI. Yüzyıl Türkiye’inde Gelenekle Modernite Arasında Din Algıları ve Dindarlık Formları: Sosyolojik Bir Bakış”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49 (Aralık 2015), 13.

¹⁹ Köse, “Gelenekle Modernite Arasında Din Algıları”, 14.

²⁰ Köse, “Gelenekle Modernite Arasında Din Algıları”, 13.

üzerinde hâlâ etkin olduğu da bir gerçektir.²¹ Bu durum yeni dinlerin ortaya çıkmasına ve salt görünümsel şekil değişikliğine neden olmaktadır. Dolayısıyla sekülerleşme dinin çökmesi anlamına gelmemeli, salt dinî değişimin habercisi olarak değerlendirilmelidir.²² Ayrıca yapılan birçok sosyal bilim araştırması da dinin ‘direnişinden’, ‘yükselişinden’, sekülerizm ve pozitivistizmin aksine ‘Tanrı’nın dramatik dönüşünden’ söz etmektedir.²³

Sekülerizmin İslam dünyasında da çeşitli yansımalarının olduğu görülse de diğer dinlere göre -özellikle de Hristiyanlığa göre- etkisi oldukça sınırlıdır. İslam dininin dünya ve ahiret hayatı arasında denge gözetmesi, yapısı itibarıyla günlük yaşamdan dışlanmasının mümkün olmayışı, dünyevi düşkünlüğün açık ve katı bir biçimde yerilmesi gibi nedenler sekülerizmin meydana getirdiği erozyondan daha az etkilenmesini sağlamıştır. Bu nedenledir ki sekülerizm denince akla daha çok Batı dünyası gelmektedir. Dolayısıyla oradaki tanımlamaların ve tarihsel süreçlerin daha kayda değer olduğu değerlendirilmiştir.

1.2. Geçmişte Bazı Din Kurma Girişimleri

İnsan sosyal bir varlıktır. Sadece başka kişilerle ilişki kurma eğilimine sahip olduğu için değil, aynı zamanda bireyler arası ilişkilere gereksinim duyduğu için de sosyaldır.²⁴ Konu ve amaç fark etmeksizin işbirliği içinde yaşamak insanın daima hoşnut kalacağı bir durumdur. Adalet, eşitlik, paylaşmak, dostluklar kurmak, sevmek ve sevilme ister. Bu gibi duygular insanın sosyalleşme aracılığıyla giderilmesi gereken manevi/ruhsal ihtiyaçları olarak görülebilir.

İnsan uzun süre toplumdan soyut bir şekilde yaşayabilme konusunda pek başarılı değildir. Taşıdığı fitrî duygular onun sosyalleşme arzusunu ortaya çıkarır. Bununla birlikte toplumu oluşturan bireylere bağlı olarak, topluluk hâlinde yaşamanın bazı olumlu taraflarının yanında (medeniyet, buluşlar, keşifler, dayanışma vb.) olumsuz sonuçlarının da olduğu bilinmektedir. Bu olumsuz sonuçların kaynağı toplumun bizzat kendisi değil, toplumu oluşturan fertlerin bazılarının kendi menfaatlerini toplumun çıkarlarının üstünde tutması ve tercihlerinde serbest ve davranışlarında özgür olmasının kendisine sınırsızca hareket edebilme imkânı verdiği

²¹ Abdurrahman Kurt, *Din Sosyolojisi* (Bursa: Sentez Yayıncılık, 2022), 255.

²² Köse, “Gelenekle Modernite Arasında Din Algıları”, 14.

²³ Kurt, *Din Sosyolojisi*, 255.

²⁴ Joseph H. Fichter, *Sosyoloji Nedir*, çev. Nilgün Çelebi (Ankara: Anı Yayıncılık, 2012), 23.

düşüncelerdir. Bu düşünceler ise adaletsizlik, eşitsizlik, zulüm, iftira, hırs ve haset gibi insanlarca ahlaki görülmeven davranışlara sebebiyet vermekte, toplumda derin yaralara neden olmaktadır. Oysaki haklar ve özgürlükler, bireylerin birlikte yaşayabilmesi için herkes tarafından karşılıklı olarak gözetilmesi gereken bir alandır. Yasalar (dinî, hukuki) da bu alanın kurallarını ifade etmektedir.

Dönemin insanlarını geçmişte olduğu gibi günümüzdeki toplumlarda da sıklıkla görülen sorunlar; sosyolojik, psikolojik, ekonomik, siyasî, dinî, itikadî, kültürel gibi çeşitli arayışlar içerisine sokmuştur. Özellikle 15-16. yüzyıllarda ortaya çıkan Rönesans ve Reform hareketleri ile Batıda yaşanan gelişmeler (Aydınlanma dönemi, Fransız devrimi, sanayileşmede ve bilimde yaşanan gelişmeler, skolastik düşüncenin etkisinin azalması) insanların özelde Hristiyanlıktan genelde ise bütün dinlerden uzaklaşmasına neden olmuştur. Sonuç olarak; somut olanın, maddi olanın, dünyevi olanın değerli ve tek gerçek olduğu düşüncesi birçok problemin yanında manevi huzursuzluk ve tatminsizliğin de ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.

Siyasetçiler, din adamları, düşünürler ya da toplumda söz sahibi olan insanlar yaşanan toplumsal bunalıma bir çıkış yolu aramışlardır. Bunlardan bazıları gerçekçi, çoğu ise ütöpik önerilerde bulunmuştur. Kimileri çözümü farklı yönetim şekillerinde aramış, kimileri ise çözümün farklı ya da sentezlenmiş inanç biçimlerinde olduğunu iddia etmiştir. Bazıları toplumsal sorunlara kulak kabartmış, bazıları ise insanın kendi içindeki anlam arayışının cevaplandırılmasının daha gerçekçi çözümler sunacağı kanaatine varmıştır. Söz konusu önerilerin bazıları ciddi taraftar kitlelerince benimsenmiş, bazıları ise taraftar kitlesi bulamayıp tarihin tozlu sayfalarında kendilerine yer bulmuştur. Çözüm arayışları farklı olsa da hepsindeki amaç genel itibariyle ilkesel olarak aynı olmuştur: Benimsenecek ahlaki ilkeler neticesinde elde edilecek olan mutluluk.

1.2.1. Ekber Şah (1542-1605) ve Dinî İlahi

Babür İmparatorluğu'nun en önemli yöneticilerinden olan Ekber Şah, 1542 yılında dünyaya gelmiştir. Asıl adı Ebu'l-Feth Celale'd-Din Mehmed Ekber Şah'tır.²⁵ Babası Hümâyün, annesi ise Hamîde Bânû'dur. Ekber Şah'ın yetişme sürecinde

²⁵ Halis Bıyıktaç, *Timurlular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu* (İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 1941), 57.

babası Hümâyûn'un komutanlarından ve devlet adamlarından biri olan Bayram Han'ın etkisi büyüktür. Bir anlamda onun akıl hocalığı görevinde bulunmuştur.²⁶

Henüz on dört yaşındayken tahta geçen Ekber Şah, saltanatı döneminde yayılmacı bir politika izleyerek büyük fetihler gerçekleştirmiştir. İdarî, hukukî, dinî, askerî, sosyal ve kültürel gibi birçok alanda geliştirdiği farklı anlayışlarla etki uyandıracak yenilikler yapmıştır.

Ekber Şah döneminde Hindistan'daki dinî yapı her dönemde olduğu gibi yine çok fazla çeşitlilik arz etmekteydi. Hinduizm, Budizm, Sihizm, Caynizm gibi Hindistan menşeli dinlerin yanı sıra Zerdüştlük, İslamiyet, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi dinler de zamanla yaygınlık göstermiştir. Hatta kabile dinleri denebilecek küçük çaplı inanç sistemleri de kendilerine bu topraklarda yer bulmuştur.²⁷ Fakat bunlar arasından daha çok tercih edilen inanç sistemleri İslamiyet ve Hinduizm olmuştur.

16. yüzyılda İslam dininin artık Hindistan topraklarında kalıcı hâle gelmesinde siyasi, askeri ve ekonomik mecralar tarafından destek görmüş olmasının etkisi büyüktür.²⁸ Buna rağmen o dönemde Ganj Nehri civarında hâlâ büyük oranda Hindu nüfusu yaşamaktaydı.²⁹ Hinduizm ile İslamiyet arasında sıkı bir mücadele verilmekte, bu mücadele ise sosyal ve kültürel alanda da birçok çatışmaya neden olmaktaydı. Bunun sonucunda her iki inanç sisteminin ve kültürün uzun yıllar aynı coğrafyada varlığını sürdürmesi nedeniyle karşılıklı etkileşimler kaçınılmaz olmuştur. Zamanla birbirlerinin kültürlerine uyum sağlamışlardır. Bu durum Hindu ve İslam mistiklerini, âlimlerini ve bilginlerini ortak anlayış arayışı sürecine götürmüştür.³⁰ Müslümanların ve Hinduların ortak kutlayacakları özel günlere ve bayramlara büyük önem verilmiştir. Güneş hesabını esas alan 'Takvim-i İlâhî' kullanılmaya başlanmıştır.³¹ Bayramlar bu takvime göre tespit edilmiş ve büyük şenliklerle kutlanmıştır.

²⁶ Hilal Şahin, *Ekber Şah ve Dini Reformu* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 76.

²⁷ H. Hilal Şahin, "Ekber Şah'ın Sosyo-Kültürel ve Dinî Reformlarının Toplumsal Hayata Etkisi", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* 22 (Haziran 2015), 121.

²⁸ Gordon Johnson, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi Hint Dünyası*, çev. Müfide Pekin (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), 10/90.

²⁹ Johnson, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, 10/90.

³⁰ Hikmet Bayur, "Evrenzib Âlemgir ve Dinî Siyasası Üzerinde Bir İnceleme", *Belleten* 9/33 (Ocak 1945), 3; Johnson, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, 10/90.

³¹ Bedriye Reis, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Dini İlâhi Tartışmaları ve İmam-ı Rabbani", *Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 16 (2006), 221-222.

Hindistan'daki dinî inançlarda yaşanan karmaşıklığı ortadan kaldırmak isteyen Ekber Şah, bir ibadethane inşa ettirmiştir.³² Burası daha çok ilmi tartışmaların yapıldığı münazara yeri olarak işlev görmüştür. Bu dönemde Ekber Şah'ın uyguladığı dinî reformlar ve dinî siyaset oldukça ses getirmiştir. Hoşgörü anlayışını dinî konularda da benimsemesi, Hindistan'da siyasi birliği sağlama konusunda elini oldukça rahatlatmıştır. Ekber Şah 'sulhü kül'³³ anlayışını kendisine ilke edinmiş, eşitliğe verdiği değeri "Padişah halkın mal, can, namus ve din koruyuculuğu hususunda fark gözetmemelidir"³⁴ sözüyle de ifade etmiştir. Babasının şekillendirdiği dine ilgisiz kalan Cihangir Şah ise Ekber Şah'ın evrensel barış anlayışı (sulhü kül) hakkındaki izlenimini şöyle ifade etmektedir: "Onun ülkesinde birbirine saldırma yolu kapandı. Sünnî Şîî ile bir mescitte, Frenk Yahudi ile bir kilisede ibâdet etti."³⁵

O dönemde dünya dinsel açıdan birçok çatışmaya sahne olurken Ekber Şah bu tür çatışmaların kendi hükümlerinde yaşanmaması adına diğer yöneticilere göre farklı bir yol izlemeyi tercih etmiştir. Siyasi, askeri ve sosyal reformların yanı sıra dinî alanda da yenilikler yapmıştır. 1582'de³⁶ İslamiyet, Hinduizm, Hristiyanlık, Budizm ve Zerdüştlüğün ilkelerini harmanlayarak 'Dinî İlahî' adlı bir inanç sistemini resmi olarak ilan etmiştir.³⁷ Bu din, diğer büyük inananı olan dinlerdeki gibi şehvet, açgözlülük, iftira gibi günah davranışları yasaklarken; sabırlı olmak, cömert olmak, doğru sözlü olmak gibi erdemli davranışları da inananlarına tavsiye ediyordu. Caynizm inancındaki 'canlı olan hiçbir şeyi öldürmeme', Katoliklerde uygulanan 'bekârlık' prensibi, Zerdüştlüğün ve İslam'ın ibadet şekil ve anlayışının benzeşmesi, Dinî İlahî'nin farklı inanç sistemlerinin sentezinden oluştuğunun göstergeleri arasında sayılabilir.³⁸

Dinî İlahî'nin temel ilkelerinden bazıları şunlardır:

1- Allah tektir. O herkesin Allah'ıdır. Mutlak kudret sahibidir.

³² Johnson, *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, 10/91; Şahin, "Ekber Şah'ın Sosyo-Kültürel ve Dinî Reformlarının Toplumsal Hayata Etkisi", 123.

³³ Herkes ile barışın sağlanması ve herkesin inancına saygı gösterilmesi anlayışıdır.

³⁴ Hikmet Bayur, "16 ıncı Asırda Dinî ve Sosyal Bir İnkılâp Teşebbüsü: Ekber Gurkan 1556-1605", *Belleten* 2/5-6 (Ocak 1938), 145.

³⁵ Reis, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Dinî İlahî Tartışmaları ve İmam-ı Rabbani", 225.

³⁶ Bazı kaynaklara göre 1581 yılıdır.

³⁷ Şahin, "Ekber Şah'ın Sosyo-Kültürel ve Dinî Reformlarının Toplumsal Hayata Etkisi", 115.

³⁸ Şahin, "Ekber Şah'ın Sosyo-Kültürel ve Dinî Reformlarının Toplumsal Hayata Etkisi", 124-125.

- 2- Allah'ın yeryüzündeki tek halifesi Ekber Şah'tır.³⁹
- 3- Bu dinin mensupları birbirlerini 'Allahû Ekber Celle Celaluhu' şeklinde selamlayacaklardır.⁴⁰
- 4- Ekber Şah maddi ve manevi önder olarak kabul edilmelidir.
- 5- Mensup olunan dinden tövbe edip çıkarak bu dine girenlere 'teşile'⁴¹ denilir.⁴²
- 6- İçki tüketimi ve domuz etinin yenmesi şeklindeki yasaklara son verilmiştir.
- 7- Oruç ibadeti, bir ay boyunca et yememek şeklinde uygulanacaktır.
- 8- Teşileler, önderlerinin karşısına çıkarken yeri öperek secde edip selamlayacaklardır.
- 9- Şarap tüketilmesi doktor iznine bağlıdır.⁴³
- 10- Güneş dünyamızın nimetidir ve belirli zamanlarda ona özel ayinler yapılmalı, güneşe ve ateşe saygı duyulmalıdır.⁴⁴

Tarihte Dinî İlahî'ye destek verenler olduğu gibi onu birçok konuda eleştirenlerin sayısı da oldukça fazladır. Bazı gruplar Dinî İlahî'nin yeni bir din olduğunu söylemiş; bazıları ise yeni bir din değil, yeni bir düşünce tarzı olarak değerlendirmişlerdir.⁴⁵

Allahu Ekber, 'Allah en büyüktür' anlamına gelmektedir. Selamlaşmada söylenen 'Allahu Ekber' söyleminin, Ekber Şah'ın asıl adının 'Muhammed Celaledin Ekber' olması nedeniyle kendisine 'Allah' dedirttiği iddialarını da beraberinde getirmiştir.⁴⁶ Bu selamlaşma biçiminin çeşitli çarpıklıklar teşkil ettiğini düşünenlerden biri olan Özdemir, Ekber Şah'ın bu yolla kendi tanrılığını itiraf ettiğini iddia etmiştir.⁴⁷

Ekber Şah'ın İslam'ı resmi din olmaktan çıkarması, birçok kaidesini ve ritüelini değiştirmesi ya da kaldırması, aynı zamanda onun yerine Dinî İlahî'yi ilan ederek benimsemesi de eleştirilerin hedefinde olmasının farklı bir sebebidir.

³⁹ Reis, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Dini İlahi Tartışmaları ve İmam-ı Rabbani", 214.

⁴⁰ H. Ahmed Özdemir, "Ekber Şah'ın Din Modeli ve İmam-ı Rabbani", *Altınoluk Dergisi* 188 (Ekim 2001), 21; Reis, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Dini İlahi Tartışmaları ve İmam-ı Rabbani", 226; Şahin, *Ekber Şah ve Dini Reformu*, 125.

⁴¹ Mürid olmak, tabi olmak anlamlarına gelmektedir.

⁴² Özdemir, "Ekber Şah'ın Din Modeli ve İmam-ı Rabbani", 21.

⁴³ Şahin, *Ekber Şah ve Dini Reformu*, 159.

⁴⁴ Şahin, *Ekber Şah ve Dini Reformu*, 159.

⁴⁵ Şahin, "Ekber Şah'ın Sosyo-Kültürel ve Dinî Reformlarının Toplumsal Hayata Etkisi", 126.

⁴⁶ Bıyıktaş, *Timurlular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu*, 82.

⁴⁷ Özdemir, "Ekber Şah'ın Din Modeli ve İmam-ı Rabbani", 21.

Bıyıkta'y'a göre Ekber Şah'ın bu uygulamaları ulema tarafından -özellikle sünni ve şii ulema- hoşnutsuzlukla karşılanmıştır. Hatta Ekber Şah'ın bilerek İslam dinini dezenformasyon etmeye çalıştığı görüşü de ona yapılan eleştiriler arasındadır.⁴⁸

Kur'an ve hadis merkezli olan İslam dininin kesin çizgilerini ihlâl etmek, İslam dininden çıkmaya kadar varmakta olup İslam'ın anlaşılma biçimine de zarar vermektedir. Ekber Şah'ın reformunda Hinduizm dini ise seyyal olmasından dolayı hangi kalıba sokulursa sokulsun ona göre şekil aldığı için nasıl olsa eski dindir denilmiş ve inananlarınca aşırı tepkilere maruz kalmamıştır. Neticede Hinduların zararına bir durum ortaya çıkmamış; fakat bir bakıma Müslümanlar Hindulaşmıştır.⁴⁹

Dinî İlahi çok fazla yayılma imkânı bulamamıştır. Önemli savunucularından olan Ebu'l Fazl'ın 1602'de öldürülmesiyle iyice zayıflamış; 1605'te Ekber Şah'ın ölümüyle birlikte de arzu edilen hedeflere ulaşamamıştır.⁵⁰

1.2.2. Francis Bacon (1561-1626) ve Yeni Atlantis

Francis Bacon, 1561 yılında soylu bir İngiliz ailenin ferdi olarak Londra'da dünyaya gelmiştir. On iki yaşında Trinity College'de eğitim görmüş, 1576 yılında da hukuk okumaya başlamıştır. Bacon, avukatlık ve devlet adamlığı görevlerinde de bulunmuştur.

Bacon, kendi felsefî dünyasında ahlaka büyük önem vermiş ve ahlaki insanlığın mutluluğu için gerekli bir araç olarak görmüştür.⁵¹ Toplumda yer alan bütün insanların mutluluğunun ise ideal bir devlet düzeniyle sağlanabilir olduğunu iddia etmiştir.

Bacon, zihnindeki bu ideal devleti *Yeni Atlantis* adlı eserinde kurguladığı bir ada (Ben Salem Adası) tasavvuruyla insanlığa sunmuştur. Bu adanın yönetimine de 'Süleyman Evi'ni, bir başka adıyla 'Altı Günlük İşler Okulu'nu koymuştur.⁵² Bu ev, kurgulanan krallığın en soylu yapısı ve yol gösterici ışığıdır. Tanrı'nın eserlerini ve yarattıklarını incelemek, üzerinde derin derin düşünmek üzere inşa edilmiştir.⁵³ Süleyman Evi, hem tapınak hem de bilim evi olarak kullanılmakla birlikte söz

⁴⁸ Bıyıkta'y, *Timurlular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu*, 82-83.

⁴⁹ Bayur, "Evrenzib Âlemgir ve Dinî Siyaseti Üzerinde Bir İnceleme", 4.

⁵⁰ Enver Konukçu, "Ekber Şah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/543.

⁵¹ Afşar Timuçin, *Düşünce Tarihi 2* (İstanbul: Bulut Yayınları, 2005), 132.

⁵² Francis Bacon, *Yeni Atlantis*, çev. Çiğdem Dürüşken (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2008), 81.

⁵³ Bacon, *Yeni Atlantis*, 79.

konusu ütopya için kritik öneme sahiptir. Burada yapılan çalışmalar ile öncelikli olarak doğaya egemen olmanın ve insan hayatını sınırsızca geliştirmenin yolları aranır.⁵⁴ Bacon tarafından asıl hedeflenen şey, yapılan deneylerin ve ortaya çıkan icatların politik getirileri sayesinde sosyal düzeni ve toplumsal mutluluğu sağlamaktır.

Erdemli ve bilime önem veren insanlardan oluşan bu ada ütopyası ile Bacon, skolastik düşüncenin -dinî bilginin gerçekliğinden başka gerçek bilginin olamayacağı düşüncesinin- karşısında olmuştur.⁵⁵ Ahlakın ve bilimselliğin harmanlandığı felsefi bir inanç biçimi olarak ortaya çıkan ‘Yeni Atlantis’, insanlığın bu şekilde mutluluğu yakalayabileceğini öne sürmüştür.

1.2.3. Jean Jacques Rousseau (1712-1778) ve Sivil Din

J. J. Rousseau 1712 yılında İsviçre’de doğmuştur. Saatçi bir babanın oğlu olan Rousseau’nun kişiliğinin oluşmasında babasının etkisi büyüktür. 1722 yılında Bossey’de yatılı bir okulda eğitim görmüş, 1728’de çevresinin de etkisiyle Protestan mezhebinden Katolik mezhebine geçiş yapmıştır. Çocukluk döneminde bulunduğu yerdeki büyük ailelerin uşaklık, sekreterlik vb. görevlerini üstlenmiştir.⁵⁶ Ayrıca çocukluk ve gençlik dönemlerinden itibaren dinî inançlar onun hayatında önemli bir alanı teşkil etmiştir. Fikir hayatının şekillenmesinde yaşadığı döneme denk gelen Aydınlanma Düşüncesi ve Fransız Devrimi gibi tarihe yön veren olayların etkisi görülmektedir. Yaptığı çalışmalar ve özgün fikirleriyle bu döneme iz bırakmıştır. Diğer yandan toplumsal sorunlar ile ilgilenmekten de geri durmamıştır.

Rousseau, toplumsal problemlerin Hristiyanlığın neden olduğu otorite bölünmesinden kaynaklandığını düşünmektedir. Pagan dönemde toplumlarda var olan kültler ile yöneten sınıfı aynı şeyi ifade ettiği için devletin yasaları ile ‘tanrısal yasalar’ arasında ayrım yapılmazdı. Bu dönemde politik savaşlar bir bakıma dinsel savaş anlamı taşımaktaydı.⁵⁷ Fakat Hristiyanlığın tanrısal krallığı kurmak adına teolojik düzeni siyasal düzenden ayırıştırması, dinî ve dünyevî otoriteler arasında

⁵⁴ Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi* (İstanbul: Say Yayınları, 2014), 460.

⁵⁵ Orhan Hançerlioğlu, *Düşünce Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2016), 183-184.

⁵⁶ Jean Jacques Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, çev. Mehmet Baştürk – Yavuz Kızılçim (Ankara: Kilit Yayınevi, 2003), 7.

⁵⁷ Jean Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, çev. İsmail Yerguz (İstanbul: Say Yayınları, 2008), 181.

yargısal çatışmaların yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Bu durum da iç bölünmelere neden olmuş ve insanların hangi otoriteye itaat edeceği çelişkisi ortaya çıkmıştır.⁵⁸

Bölünmüş otoritenin tek elde toplanması gerektiğini düşünen Rousseau, devletin dinî bir temele gereksinim duyduğunu ve bunun mevcut Hristiyanlıkla sağlanamayacağını ifade eder.⁵⁹ Çünkü Hristiyanlık birçok kusur içermektedir. Rousseau'ya göre gerçek Hristiyanlar köle olmak için yaratılmışlardır. Dolayısıyla da bu dünyadaki yaşamları onlar için -dinî öğretileri gereği- pek fazla bir şey ifade etmez.⁶⁰ En önemli kusur da bu noktada ortaya çıkmaktadır: Hristiyanlık ahlaken cazip, din olarak doğru olabilir fakat politik açıdan etkisiz hatta zararlıdır.⁶¹

Toplum üzerinde dinî inançların ne denli etkili olduğunun farkında olan Rousseau, yaşanan problemlerin yine bir başka din ile çözüme kavuşturulabileceğini iddia eder. Söz konusu din tasarımını ise 'Sivil Din' diye adlandırır. Bu tasarımın ilkel formlarına geçmişte rastlamak mümkün olsa da onu ilk defa kavramsallaştıran, ilkelerini belirleyen, sistemleştiren ve eleştirilere karşı savunanın Rousseau olduğu söylenebilir.⁶² Rousseau'nun Sivil Din'i tasarlamasındaki amaç, siyasal iktidarın meşruiyetini sağlamak ve din ile devlet arasındaki karşıtlığı gidermektir. Sivil Din, hem evrensel olan insanlık dininin hem de yurttaş dininin yanlışlarının ve eksiklerinin çıkarılıp olumlu yönlerinin ise sentezlenmesiyle oluşturulmuştur.⁶³ Rousseau, insanlık dininin evrensel ahlaki yönü ile yurttaş dininin kamusal aidiyetini Sivil Din çatısı altında birleştirmek istemiştir.⁶⁴ Onun daha spesifik olarak taşıdığı kaygı ise 'yetki sınırlarını belirleyen ve aşkın yaptırımları uygulayan otorite'yi haklı çıkarmaktır.⁶⁵ Ona göre Sivil Din aslında, yöneten ile yönetilen arasındaki münasebetin düzenlenmesine yardım sağlayan ve yöneticiye meşruiyet kazandıran dinî bir ikrardır.⁶⁶

⁵⁸ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, 182.

⁵⁹ Mesut Düzcü, "Sivil Dinin Teorik Temelleri", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 35 (2017), 6.

⁶⁰ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, 187.

⁶¹ Düzcü, "Sivil Dinin Teorik Temelleri", 7.

⁶² Ferhat Akdemir, "Jean Jacques Rousseau'da 'Sivil Din' Tasarımı Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 29 (2020), 294.

⁶³ Akdemir, "Jean Jacques Rousseau'da 'Sivil Din' Tasarımı", 294.

⁶⁴ Orhan Özgüç, "Jean-Jacques Rousseau'da Sivil Din Kavramı", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi* 68/3 (2013), 12.

⁶⁵ Düzcü, "Sivil Dinin Teorik Temelleri", 4.

⁶⁶ Akdemir, "Jean Jacques Rousseau'da 'Sivil Din' Tasarımı", 295.

Rousseau'nun sisteminde yönetim biçimi olarak Cumhuriyet kritik öneme sahiptir. Bireysel iradeler tercihleri sonucunda çoğunluk tarafından istenen bir genel irade meydana getirirler. Bu durumda genel irade toplumun ortak arzunu ifade eder. Genel irade yasa hâlini aldıktan sonra ona itaat etmemek gibi bir durum ortaya çıkamaz. Genel irade bir bakıma bireysel iradenin özgürleşmesi anlamını da taşımaktadır. Bu noktada Sivil Din, genel irade ile bireysel iradeler arasında ihtilafları bitirmeyi amaç edinen sosyo-politik bir araçtır.⁶⁷

Rousseau'ya göre, toplumda yaşanabilecek olan bölünmeyi en aza indirebilmek, dayanışmayı artırmak ve sosyal istikrar sağlayabilmek için siyasal iktidarın sivil bir din üretmesi ve bunu vatandaşlarına dikte etmesi mecburiyet ve haktır.⁶⁸ Sivil Din'in iki temel kaidesi vardır: Birincisi, salt metafizik kabuller değil, benimsenmedikçe iyi bir yurttaş ve ahlaklı bir birey olunamayan sosyal kabullerdir; ikincisi ise, akaidi belirlemenin iktidarın vazifesi ve hakkı olduğudur.⁶⁹

Sivil Din, anlaşılacağı üzere devlet merkezli bir inanç biçimidir. Bireysel yükümlülüklerden ziyade bireyin devlet ile olan ilişkisinin tanzimi ve devlete olan sadakatini amaç edinir. Sivil Din'in ilkelerini benimsemeyen kişilerin toplumsal sözleşmeyi ihlâl ettiği gerekçesiyle en büyük suçu işlediğini ifade eden Rousseau, bu insanların sürgüne gönderilmesinin ya da öldürülmesinin gerektiğini savunur.⁷⁰ Rousseau, her bireyin istediği dine inanıp inanmamakta özgür olduğunu savunarak teolojik özgürlüğü benimsemiştir. Fakat Sivil Din'e karşıt olan uygulamalara aynı müsamahalı tavrı benimsememiştir.

Görüldüğü üzere Sivil Din, politik temeller üzerine inşa edilmiştir. Rousseau bu yolla din ve devlet ikilemini ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Yaşanan sorunların devlet eliyle oluşturulmuş ve onun hizmetine konulmuş bir din ile sona erebileceğini iddia etmiştir.

1.2.4. Auguste Comte (1798-1857) ve İnsanlık Dini

Auguste Comte, 19 Ocak 1798 yılında Fransa'da dünyaya gelmiştir. Katolik dindar bir aileye mensup olan Comte, döneminin önemli eğitim kurumlarından olan Ecole Polytechnique'de eğitim görmüştür. Bir bakıma bu okul

⁶⁷ Akdemir, "Jean Jacques Rousseau'da 'Sivil Din' Tasarımı", 295.

⁶⁸ Düzce, "Sivil Dinin Teorik Temelleri", 14.

⁶⁹ Akdemir, "Jean Jacques Rousseau'da 'Sivil Din' Tasarımı", 295-296.

⁷⁰ Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, 190.

onun fikir dünyasında ilk aydınlanmayı yaşadığı yer olarak da kabul edilebilir. Burada küçüklükten itibaren kendine öğretilen tüm fikirlere cephe almış, katı monarşi taraftarı olan annesinin aksine cumhuriyetçi fikirleri benimsemiştir. Ayrıca 1816'da XVIII. Louis hükümetini eleştiren ve karşı çıkan öğrenci gruplarında aktif rol almıştır. Bunun sonucunda da okuldaki eğitim öğretim hayatına son verilmiştir.⁷¹

Fransız devrimi nedeniyle ortaya çıkan siyasal ve sosyal krizlere bizzat şahit olan Comte'un fikir hayatının gelişiminde bu olayların etkisi oldukça büyüktür. İhtilal öncesinde toplumsal düzen ve ahenk kilise tarafından sağlanmaktayken, ihtilal sonrasında endüstrileşmenin de etkisiyle ortaya çıkan manevi boşluk ve tatminsizlik hâli kilise tarafından önlenememiştir. Bu durum kilise engizisyonunun sarsılmasına sebebiyet vermiştir. Bununla birlikte yaşanan sıkıntılar toplumun yeniden inşa edilmesi gerektiği düşüncesini ortaya çıkarmıştır.⁷²

Auguste Comte, toplumsal buhranın yaşandığı bu dönemin meydana getirdiği tahribat nedeniyle toplumun yeniden inşasını kendine amaç edinmiş ve bu durumun çözümü için bilim ve felsefeyi önclemiştir.⁷³ Pozitivizmin kurucusu ve en önemli temsilcisi kabul edilen Comte, daha âdil bir sosyal yapının kurulabilmesi için bilimin yöntem ve sonuçlarının etkin bir şekilde kullanılması gerektiğini düşünür.⁷⁴

Toplumlar üzerinde dinî inançların büyük etkileri olduğunu düşünen Auguste Comte, toplumda tutkal vazifesi gören genel anlamda Hristiyanlığın özel anlamda ise Katolik inancının etkisini yitirdiğini fark etmiştir. Böylece bu vazifeyi üstlenecek ve sekülerleşmeye engel teşkil etmeyecek bir dine ihtiyaç olduğu kanaatine varmıştır. Bu düşüncesinin temelinde bir dönem hocalığını da yapan Saint Simon'un etkisi oldukça fazladır. Söz konusu din ise kutsiyetini bizzat insanlıktan alan ve sevgiye dayanan 'İnsanlık Dini'dir.⁷⁵

Auguste Comte, İnsanlık Dini'ni oluştururken bu dinin temelini tarihsel süreçlere dayandırmaktadır. Bilginin ve toplumların pozitivizme, dolayısıyla da

⁷¹ U. Berk Kalelioğlu, "Auguste Comte'un İnsanlık Dini Kurgulamasında Üç Hal Kanunu'nun Rolü ve Pozitif Dinin Nitelikleri", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3/3 (2019), 537.

⁷² Kalelioğlu, "Auguste Comte'un İnsanlık Dini", 537.

⁷³ L. Levy Bruhl, *Auguste Comte'un Felsefesi*, çev. Z. Fahri Fındıkoğlu (İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1940), 7.

⁷⁴ İlhan Kutluer, "Pozitivizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 2007), 34/335.

⁷⁵ Kalelioğlu, "Auguste Comte'un İnsanlık Dini", 538.

İnsanlık Dini'ne evrilebilmesi için belirli zorunlu aşamalardan geçmesi gerektiğini iddia etmiştir. Bu süreçte de 'Üç Hâl Kanunu' adını vermiştir.⁷⁶

Teolojik Hâl olarak adlandırılan ilk aşama bilginin ve insanlığın en ilkel dönemidir. Doğaüstü düşüncelerin hâkim olduğu bu aşamada insanlık doğayı ve çevreyi anlamlandırmaya çalışmaktadır. Yaşanan bazı doğa olaylarının (deprem, gök gürültüsü vb.) ilahi güçlerin kızdırılması sonucu gerçekleştiği düşünülmektedir.⁷⁷ İnsan zihni tümüyle antropomorfik⁷⁸ ve animist⁷⁹ bir görünümündedir.⁸⁰ Teolojik Hâl aşamasının kendi içinde alt kademeleri de mevcuttur. İlk kademe, doğada bulunan tüm maddelerin insanoğlu ile benzer bir yaşam biçimine sahip olduğu düşünülen fetişizm basamağıdır. İkinci kademe, tabiattaki belirli fenomenlerin birden fazla irade tarafından kontrollerinin sağlandığı ve bu iradelerin merhametine layık olunması gerektiği inancına dayanan politeizm basamağıdır. Üçüncü kademe ise çok tanrılı politeizmin zihinsel çelişkilere neden olmasından kaynaklı tek Tanrı'ya inanmaya zorunlu geçişi ifade eden monoteizm basamağıdır.⁸¹ Teolojik Hâl'in son kademesi olan monoteizmde duygu ve düşüncüler belirli rasyonalitelere dayanmakta olup bir sonraki aşama olan Metafizik Hâl için kapı aralamaktadır.⁸²

İkinci aşama olan Metafizik Hâl'de daha çok bilginin yerine fantezi, hayal gücü ve soyut kavramlar ile karşılaşılır.⁸³ Bu aşama, Teolojik Hâl ile henüz bağların tamamen koparılamadığı melez bir aşamadır. Bu aşamada rüzgâra duygu ya da denize amaç yüklenmez, doğaya canlılık atfedilmez. Doğa artık Tanrı tarafından yaratılmış manevi bir düzen olarak değil, evrendeki düzeni açıklamak için kabul edilmesi gereken ilk neden olarak görülür.⁸⁴ Bu aşamada doğada gerçekleşen her olayın perde arkasında Tanrı değil, çeşitli sebep sonuç ilişkilerine dayalı rasyonel açıklamalar vardır.⁸⁵

Üçüncü ve son aşama ise Pozitif Hâl'dir. Bu aşama; yaşanan olayların arkasında soyut ya da teolojik herhangi bir sebebin bulunmadığı, gözlem ve deneyin

⁷⁶ Auguste Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri ve Pozitif Anlayış Üzerine Konuşma*, çev. Erkan Ataçay (Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2015), 157.

⁷⁷ Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*, 159-160.

⁷⁸ İnsan biçimcilik, insana ait özelliklerin başka bir varlığa verilmesi.

⁷⁹ Her varlığın maddi boyutunun ötesinde bir ruha sahip olduğunu iddia eden görüş.

⁸⁰ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 906.

⁸¹ Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*, 161-165.

⁸² Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*, 165.

⁸³ Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*, 171.

⁸⁴ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 907.

⁸⁵ Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*, 173.

yani somut verilerin ön plana çıktığı ve bilimselliğin referans alındığı bir hâldir.⁸⁶ Artık tümeller sorunu ve kavgası bir kenara bırakılmıştır. Salt pozitif bilim, insan bilgisinin tümünü oluşturmaktadır.⁸⁷ Auguste Comte’a göre bu aşama ile birlikte pozitivizm, artık dinleri geçersiz bir hâle getirmiştir. Diğer dinler ise İnsanlık Dini’ne geçiş için birer hazırlık safhası olarak görülmektedir.⁸⁸ Pozitivizm ile birlikte bilimsel düşüncenin egemen olduğu bu dönemde insanın geleneksel dinlere ya da Tanrı’ya hiçbir şekilde ihtiyacı kalmamıştır.⁸⁹

İnsanlık Dini, mantık ve bilim çerçevesinde rasyonel ve kalıcı ahlaki misyon barındıran bir felsefedir.⁹⁰ Comte, toplumda bulunan hastalığı zihinsel anarşizm diye tanımlamaktadır.⁹¹ Bu dinin asıl amacı; toplumu söz konusu hastalıktan kurtarmak, toplumsal düzen ve dayanışmayı sağlamak ve sonuç olarak da insanları mutluluğa ulaştırmaktır. Bu noktada İnsanlık Dini, sosyal birliği sağlama konusunda bir araç olarak görülmüştür. Diğer dinler gibi kendini amaç olarak merkeze yerleştirmemiştir.⁹²

Öte yandan tanrısı olmayan bir dinin insanların manevi gereksinimlerine cevap veremeyeceğini fark eden Comte, Tanrı’nın yerine koyabileceği bir külte ihtiyaç duymuştur. Bu şeyin de din, dil, ırk ve renk fark etmeksizin tüm insanları kucaklayabilecek ‘İnsanlık’ kültü olması gerektiği kanaatine varmıştır. Comte’un kurguladığı ‘insanlık’ kavramı, durmaksızın tapınılması gereken olgusal bir gerçekliği ifade etmektedir.⁹³ Bu dinin ibadeti topluma tapmaktır. “Toplunun tanrısı ise bizatihi bütün toplumların üzerinde olan ve onları kapsayan ‘insanlık’tır.”⁹⁴

Akpolat’a göre pozitivizm bir bakıma üçüncü ahit olarak da değerlendirilebilir: Yahudilik (Eski Ahit) ve Hristiyanlık (Yeni Ahit) gibi İnsanlık Dini’nin de temel ilkesi ‘başkasını sevmek’tir.⁹⁵

⁸⁶ Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*, 178-179.

⁸⁷ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 908.

⁸⁸ Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi* (Ankara: Hece Yayınları, 2002), 30.

⁸⁹ Auguste Comte, *Pozitivizm İlmihali*, çev. Peyami Erman (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1952), 7.

⁹⁰ Kalelioğlu, “Auguste Comte’un İnsanlık Dini”, 540.

⁹¹ Yıldız Akpolat, “Durkheim’dan Giddens’a Pozitivist Sosyoloji”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10/2 (2007), 55.

⁹² Comte, *Pozitivizm İlmihali*, 16.

⁹³ Kalelioğlu, “Auguste Comte’un İnsanlık Dini”, 540.

⁹⁴ Kalelioğlu, “Auguste Comte’un İnsanlık Dini”, 540.

⁹⁵ Akpolat, “Durkheim’dan Giddens’a Pozitivist Sosyoloji”, 55.

İnsanlık Dini'ni kurgularken bu dinin ilmi hâlini de tasarlayan Comte, dinin içerisinde ritüellere de önem vermiştir. Dua etmenin aynı zamanda sevmek, düşünmek ve faaliyette bulunmak olduğunu ifade etmiştir.⁹⁶ Ayrıca pozitif takvim diye adlandırabileceğimiz on üç aydan meydana gelen bir takvim oluşturmuş, önemli gördüğü kişiler için tapınaklarda yapılacak anma merasimlerini gerekli görmüştür. İnşa edilecek tapınakların kroki ve dizaynını detaylandırmış, tapınakların orta yerinde anne sevgisi ve manevi sıcaklığı anımsatacak olan bir kadın heykeli (Clotilde de Vaux'u temsilen) olması gerektiğini belirtmiştir. Diğer yandan ibadet ritüellerini ayrıntılandırmış, tapınakların nerede ve kaç tane olması gerektiğine karar vermiş, bütün pozitif rahiplerin Paris'te bulunan baş rahibe bağlı bulunması gerektiğini ve bu baş rahibin de kendisi olduğunu ifade etmiştir.⁹⁷ Bir bakıma Comte, 'İnsanlık' kültürünü tanrı, kendisini ise İnsanlık Dini'nin peygamberi ilan etmiştir.

Sevgi düsturu üzerine kurulmuş seküler bir din olan İnsanlık Dini, bazı düşünürler tarafından benimsenmişse de ideolojik bir çıtada kalmış ve toplumlar nezdinde pek fazla taraftar kitlesi bulamamıştır.

1.3. Yeni Dinî Hareketler

'Yeni Dinî Hareketler' kavramı, 1960-70'li yıllarda ortaya çıkan ve dinsel örgütlenmeleri içeren bir terimdir. Bazı araştırmacılar ise bu tarihi 150 yıl kadar geriden başlatmışlardır. Bu hareketler küresel bir yapıya sahiptir. Örneğin; günümüzde İngiltere'de 500-600 kadar, Amerika'da 3000, Afrika'da ise 10.000 civarında bu kapsamda değerlendirilebilecek yeni dinî hareket bulunmaktadır. Araştırmalara göre Japonya'da ise yaklaşık 31 milyon kişinin yeni dinî hareketlere mensup olduğu tahmin edilmektedir.⁹⁸

Bu hareketler daha çok seküler ve hazcı karakterdedirler. İnsanların inandıkları dinden koparak kendi hareketlerine dâhil oluşunu 'kurtuluş' olarak adlandırırlar. Üyelerini ise hissettirmeden çağdaş köleleri hâline getirirler. Öte yandan insanların 'benlik' duygusunu okşayarak herkesin ilahlık makamına yükselebileceği gibi zararlı düşünceleri de takipçilerine aşırlar.⁹⁹

⁹⁶ Comte, *Pozitivizm İlmihali*, 61.

⁹⁷ Kalelioğlu, "Auguste Comte'un İnsanlık Dini", 540-541.

⁹⁸ Aydın, *Dinler Tarihi*, 515.

⁹⁹ Özkan, *Kıyamet Tarikatları*, 33.

Yeni dinî hareketlerin birçoğu üyelerinden daha çok faydalanabilmek ve harekete bağlılıklarını artırabilmek adına çeşitli yollara başvururlar. Bunu bazen uyuşturucu aracılığıyla, bireysel ya da grup terapileri yoluyla, beyin yıkayarak ya da gençlerin cinselliğe olan zaafını kullanarak gerçekleştirirler. Bu yapılar, üyelerine birer müşteri gözüyle bakıp onları maddi ve manevi anlamda sömürürler. Kendilerine yönelik eleştirilere karşı da baskı taktikleriyle psikolojik teröre başvururlar.¹⁰⁰

1.3.1. Ortaya Çıkış Sebepleri

Sanayi öncesi dönemde dinler, sosyal hayatın her alanını düzenler ve planlardı. O dönemde din; bilginin kaynağı, sosyal kontrol sağlayanı, kişi ve toplumları bir arada tutan değerler kimliğinin temeli kabul edilerek birleştirici ana unsur olarak görülmekteydi. Sonraki dönemlerde toplumların yapısal olarak evrilmesi ile birlikte oluşan farklılaşma sonucunda, dinî otorite zayıflamış ve onun üstlendiği fonksiyonlar diğer kurumlara kaymıştır. Dinin, hayatın içinde sosyal ilişkileri düzenleyen fonksiyonlarının birçoğunu yitirdiği düşünülmüştür. Bu fonksiyonların günümüz seküler toplumlardaki yerinin artık din değil; bilim, eğitim kurumları, ulusal hükümetler ve hukuk sistemleri gibi olgular olduğu iddia edilmiştir.¹⁰¹

İkinci Dünya Savaşı sonrasında hemen hemen tüm toplumlarda kültürel ve toplumsal değişimler yaşanmıştır. Sanayide ilerlemiş Batılı toplumlarda ise bu değişimler beraberinde gelen gelişme trendi ile daha köklü ve hızlı bir hâl almıştır. Toplumda yaşanan hızlı değişimler geleneksel norm ve alışkanlıkları altüst etmeye başlamıştır. Bireyin davranışlarını düzenleyen toplumsal kuralların gerçekleşen değişimler ile zihinlerde belirsizleşmesi, kültürel karmaşa, yapısal değişiklik sebebiyle girift bir hâl alan sosyo-ekonomik sistem ve ahlaki belirsizlik gibi nedenlerin oluşması yeni dinî hareketlerin doğup gelişebilecekleri uygun bir zemin hazırlamıştır. Ayrıca yeni entegratif¹⁰² mekanizmaların oluşturulamaması, egoizmin yaygınlaşıp bireyciliğin ön plana çıkması, yalnızlık hissi ve materyalizm dünya görüşünün benimsenmesi de bu zeminin oluşumunda etkilidir.¹⁰³ Bunun yanında geleneksel inançların halkın beklentilerini karşılayamaması, üyelerini tatmin

¹⁰⁰ Özkan, *Kıyamet Tarikatları*, 48.

¹⁰¹ H. Ezber Bodur, “Moonculuk Hareketi ve Türkiye’de Benzer Bir Cemaat Yapılanmasının Sosyolojik Analizi”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2003), 18.

¹⁰² Bütünleştirici.

¹⁰³ Bodur, “Moonculuk Hareketi”, 15-16.

edememesi, öğretilerinin eskiye dayanması sebebiyle gençlerde heyecan ve çekicilik oluşturmaması, hakikat anlayışının basit ve sistemli olmayışı, yorum gerektiren meselelerde karmaşık cevaplar sunması da söz konusu hareketlerin ortaya çıkış sebepleri arasında sayılabilir.¹⁰⁴ Diğer yandan eğitim seviyesindeki yükseliş ile birlikte eğitime ayrılan sürenin fazla oluşu da yeni ideallerin doğmasına, bu da değişik dünya görüşlerine ve yaşam tarzlarına ilginin artmasına neden olmaktadır.¹⁰⁵ Birey ile toplum arasında aracı rolü üstlenen aile kurumunun zamanla önemini kaybetmesiyle birlikte burada tampon görevini yerine getirebilecek alternatif arayışları da yine yeni dinî hareketlere yönelişin başlıca sebepleri arasında gösterilebilir. Ünlü sosyolog Bryan Wilson ise bunlardan farklı olarak yeni dinî hareketlerin oluşum sebeplerinden bir diğerinin, dinî değerlerin sosyal önemini kaybetmeye başlamasıyla birlikte tepki olarak yeni dinî grupların ortaya çıkması olduğunu öne sürmüştür.¹⁰⁶

Sekülerleşme ile birlikte mabetlerin yeri büyük alışveriş merkezleriyle, kalbin yeri ise akılla doldurulmaya çalışılmıştır. Bu süreç bireyde manevi boşluklar oluşturmuştur. Özellikle Batı toplumunun refah seviyesi artarken, yaşanan manevi boşluk sebebiyle bireysel kaygılar da aynı oranda artmıştır.¹⁰⁷ Neredeyse tamamen maddeci bir hüviyete bürünen Batı toplumu, insanların yaşadığı manevi boşluk ve ruhsal açlığı gideremeyecek bir hâle gelmiştir. Ortaya çıkan tarikatlar ve yeni dinler ise insanlara alternatif sunmaya başlamıştır. Ümit ve ruhsal gıda vadeden bu hareketler özellikle de gençler tarafından tercih edilmektedir.

Dünyevileşme insanların manevi gereksinimlerini karşılayamamış, dinî özlemlerini giderememiş ve insanları yeni arayışlara itmiştir.¹⁰⁸ Materyalist ve rasyonelliğin yarattığı manevi boşluğun yeniden anlam dünyasıyla doldurulabilmesi umudu ile gençler bu hareketlere yönelmektedir.

1.3.2. Yeni Dinî Hareketlere Örnekler

1.3.2.1. Moonculuk hareketi (Unification Church)

Moonculuk, Kuzey Kore’de dünyaya gelen Sun Myung Moon (1920-2012) tarafından 1954 yılında Güney Kore’de kurulmuştur. 1936 yılında Moon’un Hz.

¹⁰⁴ Özlem Uluç, *Yeni Dini Hareketler* (İstanbul: Yarın Yayınları, 2012), 124-126.

¹⁰⁵ Bodur, “Moonculuk Hareketi”, 17.

¹⁰⁶ Bodur, “Moonculuk Hareketi”, 19.

¹⁰⁷ Eric Fromm, *Hayatı Sevmek*, çev. Ali Köse (İstanbul: Arıtan Yayınları, 1997), 21.

¹⁰⁸ Özkan, *Kıyamet Tarikatları*, 32.

İsa'dan vahiy aldığını ve Tanrı'nın buyruğu olan dünyadaki krallığı kurabilmek adına seçildiğini iddia etmesiyle faaliyetlerine başlamıştır. 1945'te Kuzey Kore'de papazlık iddiasında bulunmuştur. 1952 yılında ise bu hareketin itikadının iskeleti olacak *Divine Principle* (Kutsal İlke) veya *Completed Testament* (Eksiksiz Ahit) adını verdiği öğretileri oluşturmuştur. Bu öğretiler 1957 yılında yayınlanmıştır.¹⁰⁹

Hareketin büyümesi ile birlikte Moon, 1972-73 yıllarında Amerika'ya taşınmıştır. Buradaki eylemleri sürekli tartışılan Moon, para toplama, vergi kaçakçılığı ve endoktrin teknikleri nedeniyle eleştirilmiştir. Hatta 1982 yılında vergi kaçırma suçundan 18 ay hapis yatmıştır.¹¹⁰

Unification Church (Birleştirme Kilisesi) şeklinde de ifade edilen bu hareket, bünyesinde birçok dinden ve doktrinden motif barındırmaktadır. Hristiyanlıktan ve Yahudilikten etkilendiği kadar; Budizm, Daoizm, Konfüçyanizm ve Spiritüalizmden¹¹¹ de etkilenmiştir.¹¹² Bu öğretilerde Tanrı, ruh ve enerjinin karışımı bir yapıdadır. Aynı zamanda ilahi merkezli bir aile kurmaları için Adem ile Havva'yı yaratmıştır. Ancak şeytan Lüsifer, Havva'yı etkileyerek Adem ile evlenmeden önce cinsel ilişki kurmalarına sebep olmuştur. Bu birleşme, Tanrı'nın niyeti dışında gerçekleşmiştir. Bu inanca göre, oluşan aile kurumları da hâlâ bu şekilde devam etmektedir. O hâlde, Tanrı merkezli bir aile yapısı oluşturmak için Mesih gelecek ve bu bozukluğun düzeltilmesini sağlayacaktır. Hesaplanana göre Mesih'in 1920'lerde gelmesi beklenmektedir. Bu da 1920'de doğan Moon'un Mesih olduğunun göstergesidir. Ne var ki Sun Myung Moon 1992 yılında Mesih olduğunu ilan etmiştir.¹¹³

Tanrı'nın cennetine girebilmek için, bu hareketin üyeleri Moonculuğun özünü oluşturan kutsama merasimi (toplu evlilik) ritüelini gerçekleştirmesi gerekir. Bu ritüel basit bir evlilik merasimi olarak değerlendirilmemelidir; yeniden doğma, günahlardan arınma gibi anlamları da içermektedir.¹¹⁴ Cemaatin üyeleri -birbirlerini hiç tanımasalar ve aynı dili konuşmasalar bile- Moon tarafından eşleştirilerek dua ile evlendirilir. Mesih Moon'un eşleştirmelerinin Tanrı'nın rehberliğinde gerçekleştiğine inanılır. Üyeler evlenebilmek için en az üç kişiyi cemaate kazandırmalı; erkekler 26,

¹⁰⁹ Uluç, *Yeni Dini Hareketler*, 153-154.

¹¹⁰ Özkan, *Kıyamet Tarikatları*, 107.

¹¹¹ Tinselcilik, ruhçuluk.

¹¹² Bodur, "Moonculuk Hareketi", 20.

¹¹³ Uluç, *Yeni Dini Hareketler*, 154-155.

¹¹⁴ Özkan, *Kıyamet Tarikatları*, 113.

kadınlar ise 24 yaşını doldurmuş olmalıdır. Üyelerin cemaat dışından evlenmesi ve evlilik dışı ilişki yaşaması ise yasaklanmıştır.¹¹⁵

1.3.2.2. Transandantal Meditasyon (Transcendental Meditation)

Maharishi Mahesh Yogi (1918-2008) tarafından 1957 yılında kurulan Transandantal Meditasyon (TM), Yoga Sutra'daki tekniklerin modern biçimidir.¹¹⁶ Maharishi, Swami Brahmananda Saraswati 'den (1869-1953) -lakabı Guru Dev- on üç sene eğitim almış ve hocasından çokça etkilenmiştir. Kişisel gelişiminin, hocası Guru Dev'in daimi ve mükemmel yapısındaki ilham ve parlaklıktan kaynaklandığını söylemektedir.¹¹⁷ Guru Dev vefat etmeden önce Maharishi'ye kendisine öğrettiği bilinç geliştirme tekniklerini ileri letip insanlara uygulamasını ve yaygınlaştırmasını tavsiye etmiştir.¹¹⁸ Aynı zamanda fizik eğitimi alan Maharishi, öğretisini fizik bilimi ışığında açıklama uğraşına girmiştir. Bu uğraş TM'nin bilimsel bir öğreti olarak algılanıp tanıtılmasında ve yayılmasında etkili olmuştur.¹¹⁹

Hocasının vefatından sonra iki sene inzivaya çekilen Maharishi, daha sonra TM'nin lideri olarak ortaya çıkmıştır. 1956'da *The Beacon Light of the Himalayas* adlı kitabı kaleme almıştır. 1958 yılında Manevi Yenilenme Vakfı'nı (Spiritual Regeneration Foundation) kurmuş, 1959'da da Amerika'ya taşınmıştır. Hareketin İngiltere'deki oluşumu ise 1960 yılında gerçekleşmiştir. Londra'da hareketin ilk üç yıllık planını açıklayan Maharishi, TM'ye hizmet edebilmesi ve yaygınlaşmasını sağlayabilmesi için öğretmen yetiştirme programını devreye sokmuştur. *Science of Being and Art of Living* adlı eserini yayınlamış, Uluslararası Öğrenciler Meditasyon Topluluğu'nu (Students' International Meditation Society) oluşturmuştur. 1968'de ise Amerika'da Uluslararası Maharishi Üniversitesi kurulmuştur.¹²⁰

Doğu dinlerindeki uygulamaların alternatif tıp, manevi rahatlama ve birer tedavi çeşitleri gibi görülmesi, insanların bu dinlere ve tekniklere olan ilgilerini artırmıştır. Birçok kişi bu teknikleri gevşeme amacıyla bireysel olarak uygulamışlardır. Maharishi de bu teknikleri sistematize edip basitleştirmiş ve Batı formuna uyarlamıştır.

¹¹⁵ Uluç, *Yeni Dini Hareketler*, 156.

¹¹⁶ Uluç, *Yeni Dini Hareketler*, 156.

¹¹⁷ Harold H. Bloomfield vd., *Transandantal Meditasyon*, çev. Nahit Oralbi (İstanbul: İnkılâp Yayınları, 1990), 50.

¹¹⁸ James Hewitt, *Meditasyon*, çev. Rezan Süer (İstanbul: Akaşa Yayınları, 2000), 157.

¹¹⁹ Vesile Bolaç, *Ayurveda Strese En Kolay Çözüm* (İstanbul: Sistem Yayıncılık, 1995), 34.

¹²⁰ Uluç, *Yeni Dini Hareketler*, 157.

Maharishi, bir Guru tarafından eğitilmiş olmasına rağmen ne kendisi ne de takipçileri TM hareketinin bir din olduğunu iddia etmemişlerdir.¹²¹ TM; gerginliği azaltan, bilincin uyanıklığını genişleten ve başarıyı artıran bir tekniktir.¹²² Bu teknik bir bakıma dikkatin Aşkın Varlık seviyesine çıkartılması ve Aşkın Varlık'ın deneyimlenip tecrübe edilmesidir.¹²³ Hiç kimseye rahatsızlık vermeden tek başına evde dahi yapılabilir. Üyelere göre söz konusu teknikler inançta ya da yaşam tarzında herhangi bir değişikliğe neden olmamaktadır.

Maharishi, insan zihnini yüzeyinde dalgaları olan fakat derinliklerinde sakinlik barındıran okyanuslara benzetir. Yüzeydeki dalgalar (duygular, düşünceler algılamalar, bilincin hareketleri) nasıl ki bir sakinlik barındırıyorsa, bilince sahip tüm davranışlar da zihnin derinliklerindeki sakinliğe dayanmaktadır.¹²⁴

TM, seküler bir görünüş sergilemesine rağmen bütünüyle seküler bir oluşum olarak değerlendirilmemelidir. Sınıflardaki öğretiler bir dua ile başlamaktadır. Diğer yandan, giriş seviyesindeki konferanslar bilimsel bir havada sunulmaktadır. Fakat ileri seviyelerdeki konferanslara ise sadece yakın üyeler katılabilmektedir.¹²⁵

TM, bazı insanlarca merak edilip takip edilse de birçok kesimin eleştirine maruz kalmıştır. Yapılan araştırmalara göre bu hareketin tekniklerinin insanlar üzerinde herhangi bir faydasına rastlanmamış; hatta bir kısım insanda zihinsel dağınıklık, gerginlik, kaygı, uyumsuzluk gibi olumsuzluklara neden olduğu gözlemlenmiştir.¹²⁶

1.3.2.3. Hare Krişna hareketi (ISKCON)

Hint kökenli bir hareket olan ISKCON, üyeleri tarafından kendini yeni bir din hareketi olarak tanımlamasa da genel olarak insanlar bu harekete yeni bir din olarak yaklaşmaktadırlar. Hint geleneklerini barındıran bu hareket taraftarlarınca Hinduizmin bir mezhebi ya da tarikatı olarak kabul edilmektedir. ISKCON hareketinin manevi lideri, tanrı Vişnu'nun sekizinci avatari¹²⁷ tanrı Krişna'nın¹²⁸

¹²¹ Uluç, *Yeni Dini Hareketler*, 157.

¹²² Bloomfield vd., *Transandantal Meditasyon*, 29.

¹²³ Maharishi Mahesh Yogi, *Varlık Bilimi ve Yaşama Sanatı Transandantal Meditasyon*, çev. Sungur Pamir – M. Serhan Akkuş (İstanbul: Sistem Yayıncılık, 2001), 31.

¹²⁴ Yogi, *Varlık Bilimi ve Yaşama Sanatı Transandantal Meditasyon*, 33.

¹²⁵ Uluç, *Yeni Dini Hareketler*, 159.

¹²⁶ İlhan Güngören, *Meditasyon ve Zazen* (İstanbul: Yol Yayınları, 1992), 81.

¹²⁷ Hint mitolojilerinde Tanrı'nın farklı formlara girip yeryüzüne inmesi.

enkarnasyonu¹²⁹ olduğuna inanılan Chaitanya Mahaprabhu (1486-1533)'dur.¹³⁰ 1966 yılında Abhay Charan Bhaktivedanta Swami Prabhupada (1896-1977) tarafından kurulmuştur.¹³¹ 1965 yılında Amerika'ya giden Swami Prabhupada kendine burada taraftar toplamıştır. Hatta Beatles müzik grubunun üyesi olan George Harrison'u da üyeleri arasına katmıştır.¹³²

Hare Krişna anlayışında Tanrı, insani özellikler taşıyan yüce bir varlıktır.¹³³ Monoteist bir inanca sahip olan Hare Krişna hareketi, takipçilerine Krişna şuurunu benimsetebilmeyi amaçlamaktadır. Başlangıçta et yememek, kumar oynamamak, evlilik dışı ilişkilerden kaçınmak, bütün alkollü ürünlerden uzak durmak gibi yaptırımları vardır. Daha sonraları ise asketik¹³⁴ bir yaşamın yanında Prabhupada'nın otoritesini kabul etmek, Hint dili ve felsefesini öğrenmek de yine bu hareketin beklentileri arasındadır.¹³⁵

Bu hareket, insanlar arasında üstünlüğün olduğunu varsayan kast sistemini kabul etmemektedir. Onlara göre asıl üstünlük, Krişna'yı tanımak ve Krişna bilincini benimsemektir.¹³⁶ Krişna şuurunu kazanabilmek, salt Krişna'ya inanmayla gerçekleşecek bir şey değildir. Aynı zamanda somut olarak da 'mahamantra' (Hare Krişna ilahisi) denilen bazı sözler tekrarlanmalıdır:

“Her gün saat üçte kalkarak iki saat boyunca söylemeleri gereken Japa adındaki ilahilerin sözleri, *Hare Krişna, Hare Krişna, Krişna Hare, Hare Hare, Hare Rama, Hare Rama, Rama Rama, Hare Hare* şeklindedir. Bu ilahiyi ayrıca 108 taneli bir tespihi günde 16 defa dönerek söylerler.”¹³⁷

Hare Krişna'nın Hristiyanlık ile benzer olan apokaliptik¹³⁸ ideolojisi, hareket merkezlerindeki törenler esnasında katılımcılara gösterilen -ailede ve sosyal çevrede bulamadığı- yakın ve samimi ilgi, pragmatizme ve bireyselliliğe karşı takınılan tavır vb. yaklaşımları bu hareketin özellikle Amerika ve Avrupa'da yaygınlaşmasında etkili olmuştur.¹³⁹ Ayrıca Prabhupada tarafından kurulan ilkokul ve ortaokul

¹²⁸ Ali İhsan Yitik, “Hare Krişna Hareketi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-14 (2001), 94.

¹²⁹ İnsan tabiatı edinme, insan bedenine bürünme.

¹³⁰ Yitik, “Hare Krişna Hareketi”, 96; Uluç, *Yeni Dini Hareketler*, 171.

¹³¹ Yitik, “Hare Krişna Hareketi”, 95.

¹³² Uluç, *Yeni Dini Hareketler*, 171.

¹³³ Yitik, “Hare Krişna Hareketi”, 96.

¹³⁴ Çilecilik, dünyadan hiçbir beklentisi kalmayan kimse, zahit.

¹³⁵ Uluç, *Yeni Dini Hareketler*, 172.

¹³⁶ Yitik, “Hare Krişna Hareketi”, 97.

¹³⁷ Uluç, *Yeni Dini Hareketler*, 172.

¹³⁸ İnsanlığın sonu, kıyamet.

¹³⁹ Yitik, “Hare Krişna Hareketi”, 98-99.

kademelerine denk gelen *Gurukula*¹⁴⁰ okulları da birçok gencin Hare Krişna hareketi ile tanışmasına imkân sağlamıştır.¹⁴¹

Swami Prabhupada'nın vefatından sonra hareketin yayılımı yavaşlamıştır. Hatta üyelerinin bir kısmını da kaybetmiştir. Bazı üyelerin hareket içindeki yetkili kişiler tarafından fiziksel ve cinsel taciz gördüğünü ifade etmesi Hare Krişna'nın itibarını zedelese de günümüzde hâlâ Kuzey Amerika'da önemli bir merkez konumundadır. Uluslararası arenada ise güçlü bir şekilde misyonerlik faaliyetleri yürütmektedir.¹⁴² Günümüzde yaklaşık 15.000 civarında taraftarı olduğu sanılmaktadır.¹⁴³

1.3.2.4. Sahaja Yoga

Sahaja Yoga, 1970 yılında Sri Mataji Nirmala Devi (1923-2011) tarafından kurulmuştur. Bu hareketin lideri bir kadın olmasına rağmen feminizme ya da anaerkilliğe teşvik edilmemiştir. Aksine; kadınsı, yumuşak huylu ve itaatkâr olmak özendirilmiştir. Sri Mataji yalnızca Hindistan ve İngiltere'de ders vermesine rağmen Sahaja Yoga'nın yaklaşık 100 bin civarında taraftarı olduğu iddia edilmektedir. Hareket içinde ciddi bir para sirkülasyonunun olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca pahalı hediyelerin Mataji tarafından geri çevrilmediği de ifade edilmektedir.¹⁴⁴

Mataji, kendisinin Tanrı'nın avatari olduğunu iddia ederek dişil enerjiyi barındıran kutsal kadınlığını vurgulamıştır.¹⁴⁵ Hint mitolojisinde kadın ilahi gücünü ifade eden 'Adi Shakti',¹⁴⁶ misyonunu üstlenmiştir.¹⁴⁷ Temel öğretisi doğallık olan Sahaja Yoga, kutsal olan ile kendiliğinden meydana gelen doğal bir 'bir'liği ifade etmektedir.¹⁴⁸ Bu hareketin amacı, Adi Shakti'nin inkarnasyonu olan Sri Mataji aracılığı ile 'ben'in kendini gerçekleştirmesidir.¹⁴⁹ Bu *kundalini*¹⁵⁰ yoga ile gerçekleştirilmektedir. İnsanın içinde yer alan ve aktive edilmeyi bekleyen bu

¹⁴⁰ Özel inanç okulu.

¹⁴¹ Yitik, "Hare Krişna Hareketi", 98.

¹⁴² Uluç, *Yeni Dini Hareketler*, 173.

¹⁴³ Özkan, *Kıyamet Tarikatları*, 94.

¹⁴⁴ Uluç, *Yeni Dini Hareketler*, 176-177.

¹⁴⁵ Uluç, *Yeni Dini Hareketler*, 177-178.

¹⁴⁶ Dünyadaki koruyucu ve üretken enerji, İlâhi Anne.

¹⁴⁷ Bayram Sevinç, "Türkiye'de Dinî Rekabet ve Spritüel Özün Seküler Form Üzerinden Mücadelesi: Shaja Yoga Örneği", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2014), 120-121.

¹⁴⁸ Uluç, *Yeni Dini Hareketler*, 177.

¹⁴⁹ Ali İhsan Yitik, "Hint Kaynaklı Dinlerin Ülkemizdeki Faaliyetleri", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 20/3 (2007), 343.

¹⁵⁰ İnsan vücudunda uyandırılmayı bekleyen yaratıcı yaşam enerjisi.

enerjiyi açığa çıkarma tekniğini öğrenmek için herhangi ön bilgiye ya da ön çalışmaya gerek yoktur.¹⁵¹ Kolay, ulaşılabilir ve herkesçe yapılabilir olduğundan bütün insanlara hitap etmektedir. Yapılan uygulama ile kişiler avuçlarında ve başlarında serin bir esinti hissettiklerini dile getirmişlerdir.¹⁵² Söz konusu deneyim, kişide mutluluk sağlamakta ve en üst çakraya ulaştırıp aydınlanmaya götürmektedir. Çakraların ise tanrılar tarafından canlandırıldığına inanılmaktadır.¹⁵³

Mataji, Sahaja Yoga'yı küresel bir din olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca tüm dinleri kucaklayan bir yapı içerdiğini öne sürmektedir.¹⁵⁴ Bu hareket Mataji'nin iddia ettiği gibi bazı ülkelerde ayrı bir din olarak kabul görmüşse de ülkemizde diğer dinî hareketler gibi yayılma stratejileri gereği kendilerini bir din hareketi olarak tanıtmak istememişlerdir.¹⁵⁵

Sahaja Yoga'nın üyeleri genellikle aile ve çocuklarından ayrı yaşayan insanlardan oluşmaktadır. Üyelerin tam anlamıyla teslimiyeti beklenmektedir. Öğretileri kabul etmesine ve aynı inancı beslemesine rağmen, öğretileri hayatına aktarma konusunda isteksiz davranan müritler hareketin dışına itilmektedir.¹⁵⁶

Öte yandan, diğer yeni dinî hareketler gibi Sahaja Yoga da insanlarca birçok yönden eleştirilmiştir. Sri Mataji'nin Sahaja Yoga fikrini Muktananda'dan çaldığı, farklı kültüre ait olduğundan dolayı benimsenmesinde sorunların ortaya çıktığı, bağış adı altında sürekli para toplandığı yöneltelen eleştirilerden sadece birkaçıdır.¹⁵⁷

Görüldüğü üzere bireysel ve toplumsal anlamda yaşanan problemlerin çözüme kavuşturulabilmesi adına günümüzde olduğu gibi geçmişte de çözüm arayışlarında bulunulmuştur. Bireysel ve toplumsal dengeyi bozabilecek bu tür problemlerin çözüm arayışlarının kimileri başarılı kimileri başarısız kabul edilse de bu problemlerin eski tarihlerden bu yana köklü ve temel bir sorun teşkil ettiği su götürmez bir gerçektir. Söz konusu problemlerin birçok sebebi olmakla birlikte ana sebebin bireyde ve dolayısıyla da toplumda yaşanan anlam boşluğu ve manevi

¹⁵¹ Sevinç, "Shaja Yoga", 125.

¹⁵² Sevinç, "Shaja Yoga", 126.

¹⁵³ Uluç, *Yeni Dini Hareketler*, 177.

¹⁵⁴ Sevinç, "Shaja Yoga", 124.

¹⁵⁵ Ali İhsan Yitik, "Hint Menşeli Dinlerin Türkiye'deki Faaliyetleri", *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, ed. Ömer Faruk Harman (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 314.

¹⁵⁶ Uluç, *Yeni Dini Hareketler*, 178.

¹⁵⁷ Detaylı bilgi için bkz. Serkan Derin, *Sahaja Yoga: İçeriği, Amacı Türkiye'deki Faaliyetleri* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 91-98.

tatminsizliğin yarattığı sıkıntılar olduğu görülmektedir. Bu noktada seküler yaşam tarzının bu problemlerin oluşmasındaki etkisi de küçümsenmemelidir.

Tarihteki düşünürlerin ve yeni dinî hareketlerin insanların anlam arayışına ışık tutma girişimlerinin birçok nedeni vardır. Hepsi için geçerli olmasa dahi büyük bir bölümünün nedenleri arasında hiç şüphesiz sekülerizmin meydana getirdiği tahribata çare üretme arzusu olduğu sayılabilir. Bu tür girişimlerden bazıları seküler bir karakter taşımasa dahi sekülerizmin meydana getirdiği anlam boşluğu ve manevi tatminsizlik ortamından faydalandıkları görülmektedir. Bu tahribatın meydana getirdiği sosyalleşememe, hayatı anlamlandıramama ve hayattan keyif alamama gibi sonuçlar günümüz düşünürlerinden Alain De Botton'un da dikkatini çekmiş ve o da söz konusu problemlere çözüm üretebilmek adına farklı bir felsefi yaklaşım benimsemiştir. Dinlerden ve dindar insanlardan yola çıkarak çeşitli gözlemleri neticesinde yeni bir felsefi rota çizmeye çalışmıştır.

BÖLÜM II

ALAIN DE BOTTON VE SEKÜLER DİN DENEMESİ

2.1. Alain De Botton'un Hayatı, Eserleri ve Din Anlayışı

2.1.1. Alain De Botton'un Hayatı

Alain De Botton, 20 Aralık 1969'da İsviçre'de dünyaya gelmiştir. Mısır asıllı bir Seferad¹⁵⁸ olan babası Gilbert De Botton, Global Asset Management'in kurucusu ve finansörüdür. Annesi ise Yahudi asıllı bir Aşkenazi¹⁵⁹ olup adı Jacqueline Burgauer'dir. Bu birliktelikten dünyaya gelen iki çocuktan birisi olan Alain De Botton'un bir de kız kardeşi bulunmaktadır.

Alain De Botton, sekiz yaşına kadar İsviçre'de yaşamıştır. Burada Almanca ve Fransızca'yı öğrenme imkânı bulmuştur. 1977 yılında İngiltere'ye gelmiş, Oxford'daki Dragon School'a kaydolmuştur. Daha sonra eğitim hayatına Harrow School'da devam etmiştir. Bu okuldan mezuniyeti sonrasında ise Cambridge Üniversitesi'ne gitmiştir. Burada tarih bölümünü okuduktan sonra King's College'de felsefe alanında yüksek lisansını tamamlamıştır. Felsefe doktorası için Harvard Üniversitesi'nde Fransız Felsefesi üzerine çalışmalarına devam etmekteyken, kendisinin roman yazmaya daha yatkın olduğunu keşfetmiş ve çalışmalarına bu

¹⁵⁸ 15. Yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı'ya Portekiz ve İspanya'dan gelen Yahudi gruplarına verilen isimdir. Kültürel açıdan diğer Yahudi cemaatlerine göre oldukça gelişmiş oldukları gözlemlenmiştir. Sefaradların kullandığı dile Ladino adı verilir. Bu dilin kökleri İspanyolcaya dayanır. İspanyolca ve İbranice karışımı bir dildir. Türkçe kelimeler de görülmektedir. Ülkühan Olgun, "Osmanlı Devleti'nde XIX. Yüzyılda Yahudi Cemaati", *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 12 (Ekim 2006), 79.

¹⁵⁹ Aşkenazlar/Eşkenaziler, çoğunluk olarak Lehistan kökenli olup, genellikle Almanca konuşulan ülkelerden Osmanlı topraklarına gelen Yahudi topluluklarına verilen isimdir. Yiddişçe (Almanca ve İbranice'nin karışımı bir dil) konuşurlar. Olgun, "Osmanlı Devleti'nde XIX. Yüzyılda Yahudi Cemaati", 79; Ortaçağ'dan itibaren gittikleri ülkelerde tecrit edildikleri için Gettolar adı verilen mahallelerde yaşamışlardır. Bundan dolayı diğer Yahudi mezheplerine göre daha içe kapanıktırlar. Dini kurallara daha katı bir biçimde bağlıdırlar. Arif Hikmet Eroğlu, *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler (XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar)* (Ankara: Alperen Yayınları, 1997), 77-78.

yönde devam etmeye karar vermiştir. Böylece doktorasını tamamlamadan okuldan ayrılmış; fakat yine de felsefeyle ilişkisini tamamen koparmamıştır.¹⁶⁰

Günümüzde hayatını televizyon programları yapımcısı ve yazar olarak devam ettirmektedir. Diğer yandan insanların günlük hayatta karşılaştığı sorunlara duyarsız kalmayarak kurucusu olduğu düşünce okulu ‘*The School of Life*’ (Hayat Okulu) aracılığı ile onlara pratik çözüm önerileri sunmaya çalışmaktadır. Ayrıca ‘*Living Architecture*’ (Yaşayan Mimari) adlı mimari bir organizasyonun da yöneticileri arasındadır.

2.1.2. Alain De Botton’un Eserleri

Alain De Botton, eserlerinde yeni bir felsefi rota çizmiştir. Felsefeye yaklaşma biçimi, güleç üslubu ve anlaşılır dili okurlarının felsefeye olan ilgilerini artırmıştır. Bunun yanı sıra çalışmalarında yer verdiği filozof ve düşünürlerle de eserlerine renk katmıştır. Ona, ‘Günlük Yaşam Felsefesi’ olarak anılan çalışmalarından dolayı ‘Günlük Yaşam Filozofu’ denmektedir.¹⁶¹

Alain De Botton’un eserleri her ülkede ilgiyle karşılandığı gibi ülkemizde de geniş kitlelerce ilgi görmüştür. Bu eserlerin dilimize tercüme edilmesi kütüphanelerimize zenginlik katmıştır. Özellikle onun felsefeyi günlük yaşam sorunlarında etkili bir çözüm aracı olarak kullanması ve insanların temel ruhsal gereksinimlerine ışık tutma çabası eserlerini daha da ilgi çekici kılmaktadır.

Dilimize çevirisi yapılan eserlerden birkaçını ise şu şekilde özetleyebiliriz:

Proust Yaşamınızı Nasıl Değiştirebilir: Marcel Proust’un hayatında yaşadığı olaylar ve bu olaylara yaklaşım tarzı günümüz insanı için farklı bir bakış açısıyla yorumlanarak modern insanın yaşadığı sorunlara çözümler aranmıştır.

Felsefenin Tesellisi: Günlük yaşamımızda karşılaştığımız sorunların cevabını felsefe aracılığıyla çözüme kavuşturabileceğimizi kanıtlayan bir eser olarak değerlendirilebilir. Bu eser, filozofların görüşlerinden yola çıkarak bizleri derinden etkileyen sorunlara karşı çıkarımlarda bulunmaktadır: İnsanlar tarafından dışlanmanın tesellisini Sokrates’te, maddi olanaklardan yoksun olmanın tesellisini Epikuros’ta, kırılmış kalplerin avuntusunu Schopenhauer’de, diğer insanları

¹⁶⁰ Erşan Ağbaş, *Alain De Botton ve Modernizm Eleştirisi* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 20-21.

¹⁶¹ Ağbaş, *Alain De Botton ve Modernizm Eleştirisi*, 20.

kıskanıyor olmanın verdiği acının tesellisini ise Nietzsche’de bulmaktadır. Kendini yetersiz görmenin tesellisini Montaigne’de ve hayal kırıklıklarının avuntusunu ise Seneca’da bulmaktadır.

Seyahat Sanatı: Modernizmin içine sıkışan insanın kendini aramasına yardımcı olan bu eser, birçok sanatçı ve yazarın rehberliğinde farklı şehirlere ve mekânlara yapılan yolculukları konu edinmektedir. Seyahat etmenin manevi anlamda olumlu yanlarına değinilmektedir.

Statü Endişesi: Bu eserde insanın hayatındaki en büyük endişelerden biri olan ‘insanlar ne der’ yaklaşımı ele alınmakta ve söz konusu endişenin kaynağına inilmektedir. Ayrıca insanı rahatsız eden bu hissiyatı yenebilmek için yollar aranmaktadır. Geçmişten günümüze bu yolda çaba sarf eden hareketler incelenmektedir.

Mutluluğun Mimarisi: Mimari yapılar ile birçok alanın (psikoloji, felsefe, politika vb.) arasında bağlantıların kurulmaya çalışıldığı bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Sosyal hayatın bu bağlamda değerlendirilmesi eseri daha da ilgi çekici kılmaktadır.

Ateistler İçin Din: Bir İnanmayanın Din Kullanım Kılavuzu: Seküler insanların anlam arayışına ışık tutan bir eser olarak değerlendirilebilir. Dinlerin inananlarına sağladığı birçok faydalı noktanın, seküler ateist insanlar tarafından da benimsenmesi gerektiği dile getirilir. Modernite ile birlikte ortaya çıkan birçok sorunun çözümü için dinleri aracı kılan bu eser, her dinden faydalı olabilecek ritüellerin alınarak seküler insanların sorunlarıyla baş edebilmesine katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Gelecek Daha Güzel Günler mi Getirecek?: Bu eserde geleceğin getireceği ‘gelişimin’ dünyamız ve insanlar için daha mı iyi yoksa daha mı kötü olacağı üzerine tartışmalar kaleme alınmıştır. Matt Ridley ve Stiven Pinker söz konusu gelişimin iyi günlere kapı aralayacağını, Alain De Botton ve Malcolm Gladwell ise gelişimin daha da kötü günlere sebep olacağını iddia etmektedir.

Haberler: Bir Kullanma Kılavuzu: Haberlerin doğru yöntem ve tekniklerle aktarımı ve tüketimi sağlandığı takdirde en az örgün eğitim kurumları kadar eğitici bir rolünün olacağı iddia edilmektedir. Ayrıca bu iddia çeşitli haber örnekleri ele alınarak farklı bir bakış açısıyla değerlendirilmektedir.

2.1.3. Alain De Botton'un Din Anlayışı

İnsanların hayata dair temel gereksinimlerini karşıladığı ilk yer ailesidir. İnanç olgusu da insanlar için temel gereksinimlerden biridir. Bu ihtiyacın giderilmesi ilk aşamada ailenin bizatihi etkisiyle ya da yönlendirmesiyle olur. Çocuktaki dinî ve ahlaki duyguların oluşmasında ve dine dair bilgi ve değerlerin kazandırılmasında diğer eğitici kurumlara göre ailenin önemi çok daha fazladır.¹⁶² Çünkü bu dönemde isteyerek ya da istemsizce çocuğa aktarılan bilgiler, büyük oranda bireyin kişiliğinin şekillenmesini sağlayacaktır. Söz konusu ihtiyaç, gelişmiş güzel bir biçimde giderilmemelidir. Bu noktada çocuğun gelişim düzeyi de dikkate alınmalıdır. Çünkü sürecin sonunda olumlu bir netice alınabilmesi, kişinin zihinsel ve duygusal olgunluğa erişim zamanı ile yakından ilgilidir.¹⁶³

Aile tarafından bilinçsizce giderilmeye çalışılan ihtiyaçların çocuk üzerinde bırakacağı bazı izler, daha sonra silinmesi mümkün olmayan yaralara sebebiyet verebilmektedir. Bu noktada J. J. Rousseau, çocuğu duyumsayan bir hayvana benzetmektedir. Erken yaşlarda yanlış yöntem ve tekniklerle çocuğa verilen ahlak derslerinin çocuk için olumsuz sonuçlar ortaya çıkarabileceği, hatta din ile bağının tamamen kopmasına neden olabileceğini belirtmektedir. Ona göre, ortaya çıkan bir yanlışın taviz verilmeksizin net bir tutumla engellenmesi, çocuğun sıkılmasına ve sınırlı hareket etmesine neden olsa da bazı şeylerin kutsal olduğunu anlaması ve davranışlarının geçerli olabilmesi için ona düşünme alışkanlığı kazandırması açısından önemlidir.¹⁶⁴

Alain De Botton da diğer insanlar gibi inanç duygusuyla alâkalı ilk gereksinimlerini ailesi aracılığıyla gidermiştir. Bu süreçte anne ve babasının tutumlarından oldukça etkilenmiştir. Dinî inançları, salt Noel Baba'ya bağlanmak olarak gören seküler ve ateizmi benimsemiş bir ailede doğup büyümüştür. Ayrıca ailesinin dine ve dinî duygular benimseyenlere karşı bakış açısını da şöyle ifade etmektedir:

“Anne ve babam çevrelerindeki insanlardan birinin gizlice dini duygular beslediğini öğrendiklerinde, ona hücre bozulmasından kaynaklanan bir hastalığa yakalananlara

¹⁶² Ailede değerler eğitiminin önemi ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Muhammet Fatih Genç, *Değerler Eğitimi* (Samsun: Etüt Yayınları, 2013), 55-57.

¹⁶³ Abdurrahman Dodurgalı, *Ailede Din Eğitimi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), 229.

¹⁶⁴ Rousseau, *Emile ya da Çocuk Eğitimi Üzerine*, 12.

duydıkları acıma duygusuyla yaklaşır ve o andan itibaren de o kişiyi bir daha ciddiye almazlardı.”¹⁶⁵

Alain De Botton, yirmili yaşların ortalarına geldiğinde inanç konusunda ciddi bir kriz yaşamıştır. Kendisine küçüklükten itibaren öğretilenler hakkında kuşku duymaya başlamıştır. Babasının vefat etmesiyle birlikte Yahudi mezarlığına defnedilmesi ve İbranice yazılı bir mezar taşı altına gömülmesi, De Botton’u kendisine öğretilen dogmatik ilkeler ve bunun sonucunda zihninde oluşan çelişkilerle yüzleşmeye itmiştir.¹⁶⁶ Bu yüzleşme neticesinde ise kendine özgü bir din anlayışı ortaya koymuştur:

“Tanrı’nın var olmadığına inanmaktan hiç vazgeçemedim. Ancak dinle, onun doğaüstü içeriğini onaylamak zorunda kalmadan ilişki kurmanın bir yolu olabileceği düşüncesi sayesinde özgürleşmeyi başardım. Bu ilişkide, daha soyut kavramlarla ifade etmek gerekirse, kendi babama dair saygı dolu anılarımı incitmeden Babalarla ilgili düşünebilecektim. Ölümden sonraki hayat ya da gökyüzünde yaşayan kutsal varlıklarla ilgili kuramlara inanmaya şiddetle karşı çıkmaya devam edebilir, bu sırada da müzik, binalar, dualar, ritüeller, yortular, tapınaklar, hac yolculukları, yemek törenleri, dini inançların anlatıldığı resimli elyazmalarıyla ilgilenebilirdim.”¹⁶⁷

Görüldüğü üzere, Alain De Botton dinlerin metafiziksel boyutlarıyla ilgilenmemiştir. Onların seküler yaşama uygulandığı takdir de faydalı olabileceğini düşündüğü ritüel ve yaklaşımlarını benimsemiştir. Bu noktada birçok çözüm önerisi de geliştirmiştir. Fakat hangi din olursa olsun, o dinin kutsalı benimsenmeden salt ritüellerini ve yaklaşımlarını seküler yaşam biçimine adapte etmenin ne kadar sağlıklı sonuçlar doğuracağı tartışılması gereken bir konudur. Bu noktada seküler din denemesi başlığı altında tasnif ettiğimiz ilgili önerilerin çeşitli gerekçelerle değerlendirmesi yapıp rasyonel temellere dayanıp dayanmadığı tayin edilmeye çalışılacaktır.

2.2. Alain De Botton’da Seküler Din Denemesi

Dinler, insanlık tarihi kadar eski olan inanç sistemleridir. İlk çağlardan bu yana inanan insanlar var olduğu gibi, inanmayan insanların da varlığı hep söz konusu olmuştur. İnsan yalnızca inanan değil, aynı zamanda bilen, tutum ve iddialarını temellendirme gayreti içinde olan rasyonel bir varlıktır. Onun bütün tutum ve tercihlerinde rasyonel yanlarının etkisi öyle ya da böyle görülmektedir. Söz konusu iman veya inkâr meselesi olunca da insanın rasyonel yanından bağımsız tercih

¹⁶⁵ Alain De Botton, *Ateistler İçin Din: Bir İnanmayanın Din Kullanım Kılavuzu*, çev. Ayşe Ece (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2019), 13.

¹⁶⁶ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 13.

¹⁶⁷ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 14.

yapamayacağı bir gerçektir. Nitekim tarafını iman veya inkâr olarak tercih edenler, bu tercihinin en rasyonel düşünce olduğunu göstermeye çalışmaktadır.¹⁶⁸ İnsanlar, doğruyu ya da doğruya en yakın olanı bulma arzusundadır. Mutlak anlamda bir sonuca ulaşamayacağı ihtimali bile insanları hakikati arama çabasından alıkoyamamıştır.¹⁶⁹

Teistik yaklaşımlar, Tanrı'nın varlığı hakkındaki inançları aklileştirme çabası içindedirler.¹⁷⁰ Buna bağlı olarak da birtakım kanıtlar öne sürerler. İnancın yokluğu olarak ifade edilen ve bu iddiayı temellendirilmeye çalışan ateizm ise tam tersi bir anlayış içermektedir. Ateizm, Türkçede 'tanrıkarşıtı', 'tanrıtanımaz' gibi anlamlara karşılık gelmektedir. Teizmin argümanlarını çürütmeyi hedeflediği için doğası gereği eleştirel ve deşilleyici bir anlayıştır.¹⁷¹ Tanrı inancı hususunda salt olumsuz bir tutumu değil, aynı zamanda çeşitli gerekçelere dayalı deliller öne sürerek entelektüel bir çaba içermektedir.¹⁷² Tanrı inancının karşısında katı bir tutum sergileyen ateizm, teistik tüm yaklaşımların da mantıksal olarak reddedilmesi gerektiği görüşünde oldukça ısrarlı davranmaktadır.

Ateizm denildiğinde tek çeşit bir inanç biçiminden bahsedilmemektedir. Bu inanç biçiminin farklı çeşitleri bulunmaktadır. Alain De Botton'un dini inanç ve ritüellere yaklaşımı incelendiğinde onun daha çok 'pozitif ateizm' ile 'pratik ateizm' arası bir yaklaşım benimsediği görülmektedir. Araştırmamızın konusu gereği bizleri daha çok onun 'pratik ateizm' tarafı ilgilendirmektedir. 'Pratik ateizm' ise kısaca Tanrı'yı yaşamına sokmayıp Tanrı yokmuş gibi hayatına devam eden kişilerin tutumunu ifade etmektedir.¹⁷³

Alain De Botton, din olgusunu ele alırken Tanrı'nın var olup olmadığını konu edinmemiştir. Onun amacı, bir teist ile Tanrı'nın varlığı ve yokluğu hakkında tartışmaya girildikten sonra -diyelim ki yokluğu konusunda uzlaşıldı- tartışmanın hangi noktaya varacağını belirlemektir.¹⁷⁴

¹⁶⁸ Aydın Işık, *İnanç Krizi* (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2009), 15-16.

¹⁶⁹ Aydın Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm: Tanrı Tanımazlığın Felsefî Boyutları* (İstanbul: Furkan Yayınları, 2001), 145.

¹⁷⁰ Cafer Sadık Yaran, *Din Felsefesine Giriş* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010), 118.

¹⁷¹ Erdem, "Ateizm ve Kanıtları", 157.

¹⁷² Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm*, 145; Erdem, "Ateizm ve Kanıtları", 157.

¹⁷³ Erdem, "Ateizm ve Kanıtları", 160.

¹⁷⁴ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 11.

Alain De Botton'a göre dinler, tamamen uzaklaşılması gereken olgular değildir. Yararlı tarafları olmakla birlikte, içine düşülen sıkıntılı durumlara karşı avutucu yanları da vardır. İşte burada yapılması gereken de dinlerin, -hangi dinin olduğunun önemi yok- işe yarayan düşüncelerini ve uygulamalarını seküler yaşam biçimine uygun olarak almak olacaktır.¹⁷⁵ Dinlerin temel öğretileri sıkıcı ve saçma kabul edilse dahi sunuluş şekliyle, ahlaki yönden olgunlaştırıcı özelliğiyle, sosyalleşmeye sağladığı faydayla ve eğitici faaliyetleriyle ilgilenmenin gerekli olacağı düşüncesindedir.

Seküler toplumun başarısız kaldığı iki temel nedenden dolayı dinlerin yaratıldığını öne süren Alain De Botton, bu nedenleri şöyle sıralamaktadır: Bencil ve vahşi dürtülerimize rağmen hep birlikte, topluluklar hâlinde uyum içinde yaşama gereksinimi ve insan hayatındaki kırılganlıklardan kaynaklanan ürkütücü acılarla baş etme gereksinimi.¹⁷⁶ Ona göre Tanrı'nın yokluğu, müdahale edilmesi gereken sorunların çözümünü rafa kaldırmayı ve kutsal metinlerdeki bilimsel yanlışlar da seküler toplumun başarısız kaldığı konuların göz ardı edilmesini gerektirmez. O hâlde tarih boyunca sorunlarla en iyi başa çıkan şeyin ne olduğunu araştırılmalı ve o şey, seküler yaşam tarzına uygun hâle getirilmelidir.¹⁷⁷

Alain De Botton, sekülerizmin yanlış olduğunu değil, insanların bu düzene kötü bir biçimde geçmiş olduğunu savunur. Bu sırada da dinlerin yararlı parçalarından gereksizce vazgeçildiğini iddia eder. O, ateizmin, dinlerin birçok etkili yönünün geçerliliğini sürdürdüğünü görmeyerek yanlış bir yol izlediğini ileri sürmektedir. Ayrıca, inançlar karşısında maruz kalınan iki tutumdan birini (inanmak ya da tamamen kötülemek) benimsemeye mecbur bırakılmak yerine bir üçüncü tutumun da var olabileceğini öne sürmüştür. Bu tutum, içinde bulunan sıkıntıların tarih boyunca en iyi çözümlerinin din kurumu tarafından sağlandığı, dolayısıyla da dine karşı olumsuz bir tavır içinde bulunan seküler ateistlerin dahi din içerisinde geçerliliğini koruyan unsurları rahatlıkla alıp kullanabileceği bir tutumdur. Seküler insanların sorunlarının çözümü konusunda dinlerin verimli bir şekilde kullanılabileceğini öne sürmektedir. Alain De Botton, paket program şeklinde bir dinin kabul edilmesi fikrini eleştirirken, üçüncü bir tutum olarak önerdiği şekliyle

¹⁷⁵ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 14.

¹⁷⁶ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 12.

¹⁷⁷ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 12-13.

seküler ateist bireylerin, dinlerin tamamına açık büfe gibi yaklaşmasında hiçbir sakınca görmemiştir.¹⁷⁸

2.2.1. Sosyolojik Öneriler

Toplumu ve toplumsal olayları bilimsel açıdan inceleyen bilim dalına sosyoloji denir.¹⁷⁹ İnsanların birlikteliğine katkı sağlayan ve bu birliktelikten doğan her şey sosyolojinin ilgi alanına girmektedir.¹⁸⁰ Her birey toplumda yaşamak, başkalarıyla ilişki kurmak ve sosyal rollerini yerine getirmek zorunda olduğundan sosyoloji herkes için önemlidir.¹⁸¹ Söz konusu insan olduğunda görmezden gelinmesi imkânsız bir alan olan sosyoloji, Alain De Botton'un da sunduğu çözüm önerileri arasında büyük öneme sahiptir.

2.2.1.1. Topluluk ruhu

'Topluluk', birden fazla anlama gelen bir kavramdır. Genel itibariyle çeşitli paydaşların bir araya getirdiği bireylere topluluk denmektedir. Bu paydaşlar bazen ırksal, etnik, dinsel ya da amaçsal benzerliklere dayalı olabilir.¹⁸² Örneğin; Musevi topluluğu, işçi sendikaları...

Topluluk dört ögeyi içinde barındırmaktadır; birincisi, yüz yüze diğer üyeler ile yakın kişisel ilişki; ikincisi, topluluğu ilgilendiren konularda bireyin duygulu ve duyarlı olması; üçüncüsü, grup tarafından önem verilen kutsal değerlere inanç; dördüncüsü de grup içindeki dayanışma duygusudur.¹⁸³

Topluluk olgusunun olmazsa olmaz hedefi birliktelik duygusudur. Sosyal kaynaşma, bağlılık ve uyum ile topluluk ruhunu elde edebilmek ve sürdürülebilmek amaçlanır. Bazen de birlikteliğe giden yol engelleme, güvensizlik, yalnızlık ve kaygıya karşı bir çare aramaktan geçmektedir. Çünkü özgürlük insanı korkutmuş, bireycilik yabancılaştırmış, bağımsızlık ise güvenliğini tehlikeye atmıştır. Buradan hareketle meydana gelen sosyal hastalıklar ve sosyal izolasyon duygusunun, topluluk yaşamı içerisinde iyileştirilebileceğine inanılmıştır.¹⁸⁴ Tabii ki topluluk hâlinde yaşamanın da getirdiği birtakım zorluklar vardır. Yine de bu zorluklardan kaçmanın

¹⁷⁸ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 15-18.

¹⁷⁹ Kurt, *Din Sosyolojisi*, 13.

¹⁸⁰ Fichter, *Sosyoloji Nedir*, 3.

¹⁸¹ Fichter, *Sosyoloji Nedir*, 19.

¹⁸² Fichter, *Sosyoloji Nedir*, 75.

¹⁸³ Fichter, *Sosyoloji Nedir*, 76.

¹⁸⁴ Fichter, *Sosyoloji Nedir*, 77.

yolunun toplumdan uzak bir yaşamda aranması, başka sorunların doğmasına sebebiyet verebileceği için anlaşılması güç bir durumdur.

Tarih boyunca din, insanların toplumlaşmasını sağlayan ve ayrıca toplum yaşamının zorluklarına çözüm üreten bir kurum olagelmıştır. Dolayısıyla bu inançlar, bireylerin bir araya gelmesini sağlayan ve birlikteliklerini kuvvetlendiren topluluk oluşturuca bir unsur olarak görülebilir. Dinî inançların yanında yerine getirilmesi istenen dinî ritüeller de bireylerin topluluk yaşamı sürdürebilmelerine çeşitli katkılar sağlamaktadır.

Tarihte tümüyle ateist bireylerden oluşan bir topluma rastlamak mümkün değildir. İnançsız bireylerin yer aldığı toplumlarda dahi din her zaman varlığını hissettirmiştir. Özellikle geleneksel toplumlarda din, hayatın her alanına sirayet etmiştir. Dinî inançlar, uygulamalar, emir ve yasaklar salt toplumları oluşturmakla kalmamış, önemli değişim ve gelişimlerin de kaynağında yer almıştır. Musiki, edebiyat, mimari gibi alanların yanında örneğin, dinî törenlerin belirli zamanlarda yapılması gerektiği buyruğu takvimi zorunlu kılmış ve gök cisimlerinin incelenmesi suretiyle bilimin de gelişmesine katkı sağlamıştır.¹⁸⁵

Dinî inançların toplumların ürünü olduğunu ileri süren düşünürler olduğu gibi toplumların oluşmasında dinin önemli bir rol oynadığını ileri sürenler de olmuştur. Bu yaklaşıma göre din toplumları oluşturmuş ve şekillendirmiştir. Tarih boyunca görülen kutsal imparatorluklar, devlet kültürleri dinin inşa ettiği toplumlara örnek olmaktadır.¹⁸⁶ Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan önce dervişler Anadolu'ya gelerek dinî cemaatler oluşturmuşlardır. Aynı zamanda tarım ve hayvancılıkla uğraşarak Osmanlı'nın kuruluşunda da önemli bir rol oynamışlardır.¹⁸⁷

Topluluk ruhunun, dinî temellere oturtulmadan oluşturulabilmesinin imkânını tartışan Alain De Botton, eski dönemlerde olağanca karşılanan dayanışma ruhunun seküler düzende unutulmuş ya da yadırganacak bir hâle gelmesinden yakınmaktadır.¹⁸⁸ Önceki zamanlarda kaldırımlarda yürürken kişinin tanımadığı

¹⁸⁵ Abdurrahman Güneş, "Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24/1 (2014), 158.

¹⁸⁶ Mustafa Aydın, "Dinin Toplum ve Diğer Kurumlarla İlişkisi", *Din ve Toplum*, ed. Yasin Aktay (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2019), 91.

¹⁸⁷ Güneş, "Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri", 158.

¹⁸⁸ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 23-24.

birine rahatlıkla merhaba diyebilmesi bile şimdilerde kaçınılan bir eyleme dönüşmüştür. Sosyal bir varlık olan insan bir bakıma asosyalleşmiştir. Kendi kabuğuna çekilmiş ve eskisi gibi samimi birlikteliklerin olduğu ortamları bulamamış ya da bu ortamlara girmeye yeltenmemiştir. Bu durum insanları, kitle iletişim araçları ile tanışma yoluna itmiştir. Dolayısıyla birincil düzeyde gerçekleşemeyen tanışma eylemi bireyde karşılaşılan insanların kötü niyetli, zararlı, dolandırıcı vb. olduğu izlenimi uyandırmıştır. Bunun yanında günümüz dünyasının dayattığı düzen ve statü tabusu da insanı yalnızlaştıran farklı bir etkidir. Özellikle statü tabusunun neden olduğu sorunlar Alain De Botton'un ilgisini çekmiştir. Bu sorunu, kişinin benlik imgesi olarak algıladığı statüsünün çevresel normlara göre tatmin edici düzeyde olmaması durumunda, bireyin yaşantısını büyük ölçüde yiyip bitiren zararlı bir korku ve endişe olarak tanımlamıştır.¹⁸⁹ İnsanları kedere ve hüzne sürüklenme potansiyelini barındıran statü elde etme iştahının doğru yönlendirildiğinde ise yetenekleri gün yüzüne çıkarma, cesaretlendirme ve mükemmeliyeti yakalama gibi işe yarar özellikleri ortaya çıkarabileceği düşüncesindedir. Ancak söz konusu iştah, aşırıya kaçırıldığında ise ölümcül sonuçlar doğurabilir.¹⁹⁰

Alain De Botton'a göre toplumsal ruhu zedeleyen statü endişesinin başlıca nedenleri; sevgisizlik, snopluk,¹⁹¹ beklenti, meritokrasi¹⁹² ve güvendir. Diğer yandan bu sorun; felsefe, sanat, politika, Hristiyanlık ve bohemlik¹⁹³ aracılığıyla çözüme kavuşturulabilir. Özellikle alanımız gereği burada bizim dikkatimizi çeken ve daha çok yoğunlaşmamız gereken çözüm önerisi, özelde Hristiyanlık genel anlamda dinlerdir. Çünkü Alain De Botton'a göre dinlerin bizi başkalarıyla ilişki kurmaktan alıkoyan birkaç önyargıyı yok etme çabasına hayranlık beslenmelidir. Dinî törenlerin

¹⁸⁹ Alain De Botton, *Statü Endişesi*, çev. Ahu Sıla Bayer (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2023), 8.

¹⁹⁰ De Botton, *Statü Endişesi*, 9.

¹⁹¹ İlk defa 1820'lerde İngiltere'de kullanılmaya başlayan ve 'sine nobilitate' (soylu olmayan) kelimesinin kısaltılmış hâli olan 'snop'; başta Oxford ve Cambridge Üniversitelerinde sıradan öğrencileri aristokratlardan ayırmak için kullanılırdı. Bu sözcük zamanla yüksek statü sahibi olmayanlar için kullanılmışsa da daha sonraları yüksek statünün eksikliğinden rahatsız olan kişiler için kullanılmıştır. De Botton, *Statü Endişesi*, 25.

¹⁹² 'Meritokrasi'; fırsat eşitliğinin olduğundan hareketle toplumdaki gelir ve statü farklarının haksızlıktan değil, kişilerin yeteneksizliğinden ve zayıflıklarından kaynaklandığını kabul eden ideolojidir. Bu ideolojinin amacı, mevcut statü ve gelir farklarının suçunu kişiye yıkarak gelirleri eşitleme zorunluluğunu bütünüyle ortadan kaldırmaktır. Ağbaş, *Alain De Botton ve Modernizm Eleştirisi*, 27.

¹⁹³ 'Bohem'; on dokuzuncu yüzyılın başlarında Batı Avrupa ve Amerika'da oldukça basit giyinen, ucuz semtlerde yaşayan, çok kitap okuyan, sanata bağlı, melankolik, parayı fazla önemsemeyen, maddi başarılarla ilgilenmeyen ve bazen de toplumdaki genel yargılara ait cinsel yönelimin dışına çıkan kişiler için kullanılırdı. Bir zamanlar çingenelere gönderme yapmak için de kullanılan 'bohem' kavramı, Henry Murger'in *Scènes De La Vie De Bohème* (1851) adlı eserinden sonra burjuvazinin saygınlık kriterlerine uyum sağlamayan kişileri akla getiriyordu. De Botton, *Statü Endişesi*, 305.

ya da bazı dinî ritüellerin bir arada yapılması, orada bulunan insanların birbiri ile olan ilişkisinin güçlenmesine aracılık etmektedir. Ona göre, bu gibi ortamların seküler ateistler tarafından da kullanılmak üzere incelenmesi gerekmektedir.¹⁹⁴

Dinî ritüeller için toplanan insanlar incelendiğinde aynı yaşta, aynı renkte, aynı ırkta, aynı meslek grubunda, aynı eğitim seviyesinde ya da aynı gelire sahip değillerdir. Bazı ortak değerler aracılığıyla bir araya gelmişlerdir. Bu ortam ekonomiyle, statü düzeyiyle vs. belirlenen küçük gruplardan farklıdır ve o grupların sınırlarını yıkar. İnsanların çok başka dünyalar tanınmasına yardımcı olur. Dünyada başarı kazanılmadan da mutlu olabilmenin mümkün olduğunu anımsatır.¹⁹⁵ Örneğin, ortak yenilen yemekler, dinlerin toplumsal ruhu destekleyici bir unsur olarak görülebilir. Yemek ortamlarında insanların yönlendirilmeye daha açık olduğunu ve dinlerin de bunu çok akılcıca değerlendirdiğini düşünen Alain De Botton, Hristiyanlık'ta 'Son Yemek' anısına düzenlenen Kutsal Komünyon töreninin toplumsal ruhu destekleyici bir mahiyete sahip olduğunu belirtir. Bu törenler eskiden sadece şarap ekmekle sınırlı olmayıp bir ziyafet şeklinde düzenlenir; siyahlar ile beyazlar, işçiler ile yöneticiler, tahsil görmemiş kişiler ile eğitilmiş kişiler bir arada bulunur ve yemeklerini yerlerdi. Ayrıca söz konusu etkinlikler sırasında iletilmesi gereken mesajlar da dile getirilirdi. Alain De Botton bu mesajların, kişilere çok çekici gelmesi dahi bulunulan ortamın getirileri olduğu gerçeğinin kaçırılmaması gerektiğini düşünür. Bu etkinliklerin seküler bir insana ne gibi fayda sağladığı değerlendirildiğinde; bireyin eğitim seviyesi, işi, ırkı ne olursa olsun her düzeyden elit insanlar ile zaten aynı ortamı paylaşabildiği için en azından statü kazanma hırsını törpülediği ifade edilebilir.¹⁹⁶ Bu noktada ona göre, dinlerin yaptığı gibi seküler dünyada da toplumun her bir üyesinin değerli olduğu hissettirilmelidir. Ayrıca mekânlar ve toplumsal davranışlar da bu farkındalığa göre inşa edilmelidir. Alain De Botton'a göre işte ancak o zaman sıradan olma düşüncesi bir olumsuzluk ifade etmeyebilir. Bu sayede statünün neden olduğu uçurumların acı veren keskinliği anlamını yitirir.¹⁹⁷

Alain De Botton'a göre benzeri adımların seküler dünyada da atıldığı takdirde insanların büyük sorunlarından olan bencillik, saldırganlık, korku ve

¹⁹⁴ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 28.

¹⁹⁵ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 30-31.

¹⁹⁶ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 37-46.

¹⁹⁷ De Botton, *Statü Endişesi*, 289-290.

suçluluk gibi duyguları yaratan dürtülerin hafiflemesi hatta etkisizleşmesi sağlanabilir. Bu noktada tavsiyesi ise seküler ateistlerin de dinî törenlere/yemeklere katılan insanlar gibi bir araya gelip anlamlı ilişkiler kurabileceği, seviyeli sohbetlerde bulunabileceği ve sonucunda da kişide merhamet ve sevgi gibi erdemli duyguların öne çıkacağı bir restoranın (Agape Restoranı) oluşturulmasıdır.¹⁹⁸

Dinler sadece grupların oluşturulması yönünde adım atmakla kalmaz; aynı zamanda çıkan anlaşmazlıkların çözümü konusunda da akıllıca çözümler sunar. Örneğin, toplulukların devamının sağlıklı bir şekilde sürdürülebilmesine engel olabilecek öfke duygusunun kontrol altında tutulması dinler için büyük önem arz eder. Yahudilikte, Kefaret Günü (Yom Kippur) sayesinde geçmişe dönük bir sene içerisinde işlenen günahların, kalp kırmaların, haksızlıkların ve pişmanlıkların muhasebesinin yapılması ve bu yanlışların düzeltilmesi için kişilere bir fırsat tanınır. Tüm insanların hata yapabileceği vurgulanır. O gün adeta *katharsis / katarsis*'i¹⁹⁹ andıran bir deneyim yaşanır. Alain De Botton, toplulukların devamlılığı adına seküler düzenin de kesinlikle böyle bir şeye ihtiyaç duyduğunu düşünmektedir.²⁰⁰

İnsan içindeki bazı dürtüleri toplum içinde dile getirmekten korkar. Ama dile getirmeyip sürekli baskıladığı zaman da akıl ve ruh sağlığına ciddi zararlar verir. Alain De Botton, dinlerin insanların kötü yönelimlerini çok iyi bildiğini belirtir. Onların bu yönelimleri baskılamak yerine, törpüleyip yok etmeyi tercih ettiğini ve bunun çok akıllıca bir iş olduğunu ifade eder. Hatta ona göre, bunu, seküler insanlar

¹⁹⁸ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 46-48.

¹⁹⁹ “‘Katharsis’, Türkçede ‘arınma’ anlamına gelmektedir. Grekçede ise temizleme/temizlenme, paklaşma, saflaşma gibi anlamları karşılamaktadır. Günlük dilde kullanım olarak ‘iyileşme’ kavramına karşılık gelmekte olan ‘katharsis’, tıp literatüründe vücudun toksinlerden arınması, strese arınma anlamlarında kullanılmaktadır. Ruhsal ve zihinsel anlamda insanı arındıracak her uğraşı ‘katharsis’ kavramı çatısı altında değerlendirilebilir. Platon ve Aristoteles’te, örneğin müzik tavsiye edilen bir arınma aracıdır. Sanat felsefesi alanında Poetica 8. Kitabında müziğin ‘kathartik’ amaçlar için kullanılabilirliğini ifade ederek bu kavramı ilk olarak Aristoteles kullanmıştır. Dinsel ayinler de müziksel bir yapı teşkil ettiğinden, müzik de bir arınma aracı olarak kabul edilmiştir. ‘Peters’in Antik Yunan Terimleri Sözlüğü’nde İamblikhos’un, kavramı felsefeye mal etmesi şöyle belirtiliyor: ‘müzik (mousike) aracılığıyla etki altına alınan ruhun bir arınışı, yani ruhu ahenkli hale getirmek suretiyle arındırma; aslında bu arınma felsefedir.’” Hülya Can, “Aristoteles’te Katharsis Kavramı”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 2 (Eylül 2006), 63; Yahudi tarihinde Nuh tufanı olayıyla da ilişkilendirilen ‘katarsis’ kavramı, özellikle suyun temizleme gücünü de ön plana çıkarmaktadır. Recep Uğuz, *Yahudilik’te ve İslam’da Kopus, Katarsis ve Kurtuluş Ekseninde Hz. Nuh ve Tufan Fenomeni* (Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 118.

²⁰⁰ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 55.

tarafından gereksiz ayrıntılarla dolu olduğu düşünölen bir dizi ritöeller aracılığıyla yapmaktadır.²⁰¹

Alain De Botton’a göre dinlerin sunduğu ritöellere aslında bir tür ödün verme töreni de denebilir: “Üzülecek bir nokta olmasaydı kutlama ritöellerine gereksinim duyar mıydık?”²⁰² O, böylece törenlerin kişiye ya da çevresine kazanımlarından ziyade kaybettirdiği noktalara dikkat çekmektedir. Çünkü ona göre birlikteliği sağlayan en önemli şey ‘acı’ duygusudur.

Düğün merasimleri iki kişinin birlikteliğini ve düzenli bir hayata geçişini ilan eder. Fakat Alain De Botton’a göre bu merasimler diğer yandan da cinsel serbestliğin ve bireysel heveslerin, nizami ve sağlam bir toplum hayatı için gözden çıkarıldığını içeren hüznü de barındırır. Yahudilikteki eğlenceli ritöellerden biri olan Bar/Bat Mitzvah²⁰³ törenlerinde ise çocuğun erişkinliğe geçişı tebrik ediliyor gibi görünse de Alain De Botton’a göre, ebeveynlerin çocuğun olgunlaştığı fikrine kendilerini hazırlamaları amaçlanmaktadır. Sonrasında ise çocuklarının kendilerinden ayrılmasına izin vermeleri için de nazikçe cesaretlendirilirler. Başka bir bakış açısıyla aslında bu tören, anne ve babanın artık yaşlarının ilerlediği hissine kapılmalarına da sebebiyet verir. Bu durum onlarda kızgınlık yaratır. Çünkü irdelenmeyerek ötelenen düşünceler, hiçbir yere kaybolmayıp ilintili başka meselelerde etkilerini gösterirler.²⁰⁴ Dinler ise bireylere, bu gibi üzüntü veren düşüncelerle tek başlarına mücadele etmek zorunda kalmadığı bir ortam sunar. Bu ortamlarda anne ve baba, çocuklarının töreninde yaşanan -çocuklarının dua okuma becerisi, başarı temennileri, samimi dilekler vb.- güzel gelişmeler sayesinde üzücü duygularla kendi başlarına mücadele etmek zorunda kalmaz. Dinler birtakım ritöeller

²⁰¹ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 56.

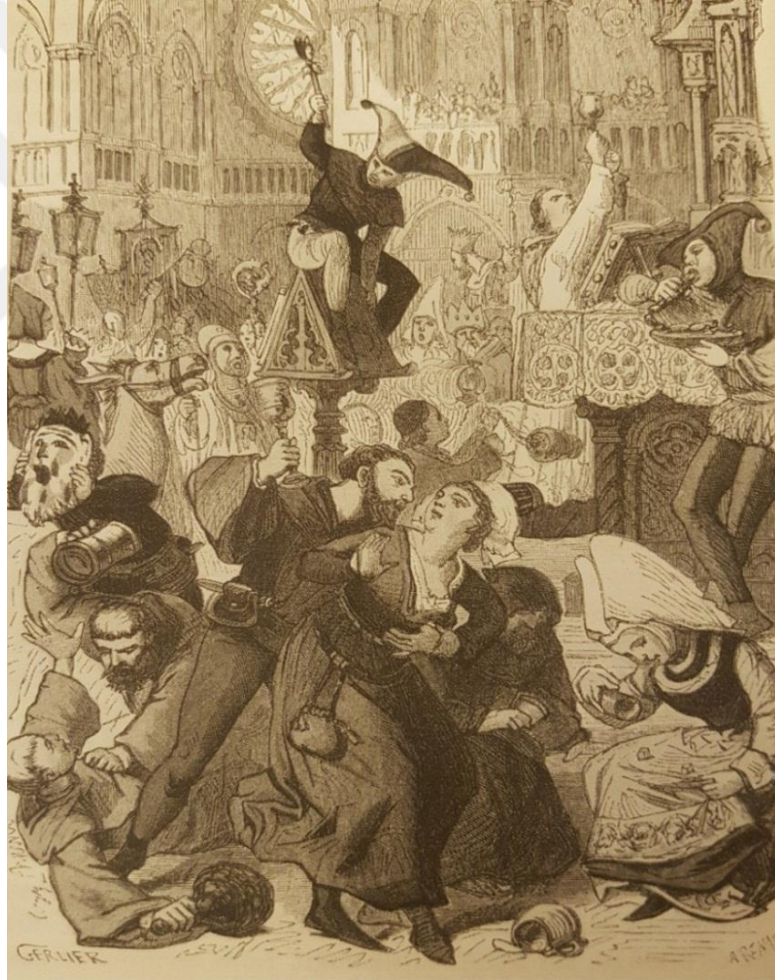
²⁰² De Botton, *Ateistler İçin Din*, 60.

²⁰³ Yahudilik inancına göre on üç yaşını dolduran her erkek çocuğu dinin yükümlölüklerinden sorumlu olmaktadır. Bu durumun törenle kutlanmasına ‘Bar Mitsva’ denir. On kişinin bir araya gelmesiyle oluşan ‘minyan’ adlı gruba dâhil olmaya hak kazanmaktadır. Ergenliğe geçişı sembolize eden ‘Bar Mitsva’ aslında bir statü olarak da kabul edilmektedir. ‘Bar Mitsva’ kutlanmasa bile bu statü elde edilmiş sayılır. İlk uygulama 758 yılında R. Yahuda Gaon tarafından oğlu için yapılmış olup günümüzdekine benzer törenler ise Ortaçağ’da görölmektedir. Kızlarda ise dinden sorumlu olma yaşı on iki kabul edilmekte ve yine erkeklerde olduğu gibi tören şartı aranmamaktadır. Kız çocukları için yapılan bu törene ise ‘Bat Mitsva’ denmektedir. ‘Bat Mitsva’ 19. Yüzyılda uygulanmaya başlanmıştır. Asife Ünal, “Bat Mitsva ve Günümüzde Yahudi Kadının Cemeaate Katılımı”, *Prof. Dr. Abdurrahman Küçük’e Armağan*, ed. Ahmet Hikmet Eroğlu (Ankara: Berikan Yayınevi, 2016), *Dinler Tarihi Araştırmaları Armağan Serisi-I/349-350*.

²⁰⁴ The School Of Life, *Kendini Tanımak*, çev. Soner Sezer (İstanbul: Artemis Yayınları, 2023), 13.

aracılığıyla kişiye üzüntü verecek olan bu gibi yaşantıların, kalabalıklar içerisinde coşkuyla sindirilmesine yardımcı olur.²⁰⁵

Alain De Botton, Ortaçağ Hristiyanlığının bu ikiliği çok iyi anladığını düşünür. Ortaçağ Hristiyanlık yıl boyunca vakarlılığı, ölçülü olmayı, doğruluğu, dostluğu, cinsel terbiyeyi ve Tanrı'ya gönülden bağlılığı vaaz ederken; yılbaşında ise toplumsal ruhun kilitlerini açıp *festum fatuorum*²⁰⁶u (Çılgınlık Şöleni'ni) başlatırdı. Sanki dünya bu dört günlük süreçte tersine dönerdi. Kilisenin orta yerinde içki içme yarışmaları düzenlenir, kutsal kitaplar ellerde ters tutulur, bitkiler için dua edilirdi. Çan kulelerine tırmanıp oradan aşağı işerler, kendilerini kabul eden her cinsiyetten kişiyle cinsel ilişkiye girerlerdi.²⁰⁷

Resim 1. Ortaçağ Çılgınlık Şöleni illüstrasyonu (De Botton, *Ateistler İçin Din*, 62.)

²⁰⁵ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 59-61.

²⁰⁶ Orta Çağ Avrupa'sında yılbaşında kutlanan bir bayram.

²⁰⁷ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 61-63.

Böylece Alain De Botton'a göre, dinlerden salt herkesçe kabul ve güzel görülen, takdir edilen, yapılması gereken eylemler ya da yaklaşımlar öğrenilmemektedir. Aynı zamanda toplum tarafından istenmeyen veya kabul görmeyen davranışların, dışlanmadan doğru yönlendirilmesiyle daha sağlıklı birlikteliklerin kurulabileceği de öğrenilmektedir.²⁰⁸

Dinler, insanın fıtratı gereği topluluk içinde yaşamaya eğilimli sosyal bir varlık olduğunu bilmektedir. Sosyal insan, diğer insanlardan izole edilmiş kişi değil başkaları ile insani ilişkilerde bulunan kişidir.²⁰⁹ Asosyallik ya da sosyal ilgisizlik ise kısaca yalnızlığı tercih etme durumu olarak tanımlanabilir.²¹⁰ Bu durum bir bakıma sosyal etkileşim yetersizliğini de ifade etmektedir. Bunun birçok nedeni olmakla birlikte (biyolojik faktörler, anne-baba tutumları, kültür, teknoloji, sosyal medya bağımlılığı, akran zorbalığı vb.) sekülerizm dünya görüşünün kabul edilmesinin etkisi de yadsınamazdır.

Örneğin, Japonya İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra politikasını değiştirip teknoloji temelli bir gelişim yolu izlemiştir. Bu türden sanayileşme ve sonucunda da elde edilen yüksek gelir, yenilginin yaralarını hızlıca sarmalarını sağlamıştır. Fakat bu durum modernleşmeye bağlı olarak evliliklerin ertelenmesi, doğurganlığın azalması, aile kurumunun zayıflaması gibi birçok olumsuzluğun ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Gidişatın Japonya için pek iyi olmadığı öngörülür, Japonya hükümetini çözüm arayışları içine sokmuş ve birtakım devlet politikaları geliştirilmiştir. Bu sefer de mevcut liberal sistem, geleneksel değerlere takılmıştır. Bu durum karşısında halkın büyük bir kısmı ruhsal karmaşa ile karşı karşıya kalmıştır.²¹¹

Japonya dünyada en çok intihar vakalarının yaşandığı yerlerden biridir. Bunun birçok nedeni olmakla birlikte -işsizlik, işini kaybetme korkusu, depresyon, akran zorbalığı, sosyalleşememe, sosyal baskı, kendine vakit ayıramama gibi- aslında altında yatan sebep yalnızlığa bağlı derin acılardır. Japonya geneline hâkim olan 'iş için yaşamak' mantalitesi, insanların hayatının büyük oranda salt işten ibaret olmasına, insanlar arasındaki ilişkilerin zayıflamasına, yaşam amacının kaybedilmesine, maneviyatın geri plana atılmasına ve dünyevileşmeye neden

²⁰⁸ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 64.

²⁰⁹ Fichter, *Sosyoloji Nedir*, 20.

²¹⁰ Özge Metin Aslan, "Davranışsal Ketlenme, Sosyal İçedönüklük, Utangaçlık ve Sosyal İlgisizlik Üzerine Bir Derleme", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 15/57 (2016), 494.

²¹¹ Safure Cantürk, "Gelişmiş Ülkelerde Sosyal Politika Uygulamaları: Japonya Örneği", *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi* 54 (2021), 200.

olmuştur. Bazı Japon düşünürler bu olayların arkasındaki sebebin modernizme hızlı geçiş olduğunu belirtmiştir. Japonya'nın kendine ait kültürünü ve maneviyatını kaybetmesi ve hızlıca Batılılaşması, insanları yalnızlığa ve ruhsal bunalıma sürüklemiştir. Bu insanlar ne tam Batılılaşmış ne de kendi kültürüne bağlı kalabilmişlerdir. İnsanların bu şekilde modernitenin bir parçası hâline gelmesi, kişide çifte gerilim meydana getirmiştir.²¹² Sonuç olarak da intihar vakaları kaçınılmaz olmuştur. Bir bakıma Japonya sekülerizm ve modernitenin acı gerçekleriyle yüzleşmiştir.

Alain De Botton'un önerisi teoride insanların ilgisini çekse de pratikte uygulanması çeşitli problemleri de beraberinde getirecektir. Dindar insanların yerine getirdiği ritüellerin, seküler ateistler tarafından da uygulanmasının, sonuç olarak her iki tarafta da aynı etkiyi yaratacağı varsayımı ütöpik bir yaklaşımdır. Çünkü inançlı insanların dinine karşı birtakım görevleri vardır. Bu görevler arasında olmazsa olmazlardan biri de kalben onaylamaktır/tasdik etmektir.²¹³ Kalben onayladığı dinin ritüellerini gerçekleştirmek, inanan kişi için bir görevin yanında aynı zamanda duyduğu samimi arzudan da kaynaklanır. Seküler ateistlerin ise ritüellere yaklaşımında böyle bir durum söz konusu olmayacaktır. Örneğin, inançlı ve ateist bireylerin yas sürecindeki tepkilerinin, davranışlarının ve söylemlerinin karşılaştırıldığı bir araştırmada, katılımcı olan ateistlerin vefat eden arkadaşlarının ardından yapılan dinî uygulamalara ve taziyelere katılım gerekçeleri; ölen arkadaşının ailesine destek olmak ve onun anısına saygı niteliğinde formaliteden orada bulunmak istemeleridir.²¹⁴ Nihayetinde seküler insanların, dinlerin ritüellerine benzer faaliyetleri kendi dünyalarına adapte ederek uygulama gayreti içerisine girmesi, hem dindar bireylerin yaşadığı hazzın ve etkinin aynısını onlara hissetmeyecek hem de Japonya örneğinde olduğu gibi kendilerinde daha çok ruhsal bunalıma ve karmaşaya sebebiyet verecektir.

2.2.1.2. Rol modeller

Rol model; kişinin veya bir grubun hedef, tutum ya da davranışlarının başka bir kişi tarafından özdeşim kurularak benimsenmesi, taklit edilmesi veyahut örnek

²¹² Cantürk, "Gelişmiş Ülkelerde Sosyal Politika Uygulamaları", 194-195.

²¹³ İsmail Karagöz, *İnsan Din ve Özgürlük* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010), 57-58.

²¹⁴ Said Sami, *Ateistler De Yas Tutar* (Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2021), 283-284.

alınması şeklinde tanımlanabilir.²¹⁵ Bu taklit durumu salt davranışsal olarak değerlendirilmemelidir; duygusal ve düşünsel süreçleri de barındırmaktadır.

İnsan her dönem ve her yaşta rol modellere ihtiyaç duyabilmektedir. Ayrıca bireyin rol modeli, gelişim dönemine ve sosyal çevreye bağlı olarak değişebilmektedir. Örneğin, yapılan araştırmalar neticesinde dinî inanç ve kanaatler konusunda öğrencilerin (ateistler de dahil) en fazla ebeveynlerinden, daha sonra sırasıyla arkadaşlarından, din görevlilerinden, öğretmenlerinden ve akrabalarından etkilendiği görülmüştür.²¹⁶

Dinler salt ibadetlerden oluşmamaktadır. Aynı zamanda inanç ve ahlaki boyutları da vardır. Bireyin ahlaki gelişiminde rol modellerin önemi büyüktür. Örneğin, Peygamberlerin ‘tebliğ’ görevinin yanında ‘temsil’ görevinin de bulunması dinlerin bu konudaki hassasiyetinin göstergelerinden biri olarak sayılabilir. Dinî öğretiler nasıl insan karakteri üzerinde etkiliyse, ahlaki erdemler konusunda insanların benimsediği rol modeller de o kadar etkilidir. Rol modeller erdemli davranışlar konusunda ne kadar hassas ise onu taklit eden kişi de o kadar hassas olma gayreti içinde olacaktır.

Dinler, insanların çevresinden çok fazla etkilendiğini ve birbirlerinin davranışlarını içselleştirip taklit etmeye eğimli olduğunu bilir. En yüksek erdemlere sahip ve iyilik timsali olan kişileri rol model olarak insanlara sunar. Örneğin Katolik inancı, ideal olan kişiliklerin küçültülmüş ve üç boyutlu hâllerini insanların yaşam alanlarında -evlerinde, iş yerlerinde, çalışma masasının üstünde- görmenin yararlı olacağını düşünür.²¹⁷ Alain De Botton da buradan hareketle birtakım heykellerin insanlara iyi şeyleri hatırlatacağını varsayarak Katolik inancının bu uygulamasının seküler toplumlar için de yararlı olabileceğini ileri sürer:

“Kusursuz insanların sayıca az olması, Katolikleri bu dünyada günümüze kadar, en yüksek erdemlere sahip, iyilik timsali olan yalnızca iki bin beş yüz insanın yaşadığına inanmaya yöneltmiştir. Bu azizler, hepimizde olması için çabalamamız gereken nitelikleri farklı biçimlerde örneklerler. Aziz Joseph, aile üyelerinin genç olmasının yarattığı baskıyla sakinliğimizi koruyarak nasıl baş edebileceğimizi ve işyerindeki sorunları alçakgönüllü ve sabırlı bir tavırla nasıl çözmeyi deneyebileceğimizi öğretir. Artık kendimizi sıkıyı bırakıp Aziz Jude’un eşliğinde hıçkırıklara boğulduğumuz anlar da vardır; kaybedilmiş davaların koruyucusu olan Aziz Jude’un yumuşak tavırları, sorunumuza hemen bir çözüm bulma ya da yeniden ümitlenme gereksinimi duymadan bizi rahatlatmayı başarır.”²¹⁸

²¹⁵ Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003), 636.

²¹⁶ Bkz. Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2014), 76-77.

²¹⁷ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 95.

²¹⁸ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 90.

Alain De Botton, seküler toplumları bu konu üzerinde özenle eğilmeye çağırılmaktadır. Dinî inançsızlığın ahlaki nitelikleri çağrıştıran ikonların/sembollerin gereksinimini ortadan kaldırmayacağını öne sürmektedir.²¹⁹ Ayrıca liberter düşünceyi, çocukluktaki sınırlara ve rehberliğe duyulan gereksinimin, büyümüş olursa dahi devam ettiğini görmezden gelmekle suçlar. Bununla beraber paternalist²²⁰ düşünceden çok şey öğrenebileceğimizi ifade eden Alain De Botton, büyümüş olmanın insanlara canının istediği gibi davranma hakkı vermeyeceğini belirtir. Ayrıca bunun seküler toplumlar tarafından özgürlük diye adlandırılmasının, özgürlüğün yanlış anlaşılmasından kaynaklandığını ifade eder. Bu durumda en katı ateistlerin bile rol modellerden faydalanabileceğini belirtmiştir.²²¹

Rol modellerin hayatın her alanında olduğu gibi dinî alanda da insanların üzerindeki etkisi tartışma götürmez bir gerçektir. Fakat Alain De Botton'un söz konusu önerisi, ahlaki erdemlerin ikonlar/semboller aracılığı ile anımsatılması, hedef kitlesi olan seküler ateistler için birtakım problemler barındırmaktadır. Bu öneri ile sekülerlerin hayatına anlam katarak elde edilmesi amaçlanan erdemli yaşam, bir bakıma daha da anlamsız bir hâl alacaktır. Ahlaki nitelikleri anımsatıcı bu semboller zamanla anlam kaybına uğrayarak bireyler için çağrışım bozulması riskini taşımaktadır. Bu sorun hayatın tüm yönlerini etkileyebilecek büyüklüktedir. Manevi alanı inkâr eden modernizmin kriterlerine göre böyle bir algı alanı meydana getirmeye çalışmak, birbiri ile kesişmeyen doğrularla geometrik şekiller çizmek gibi bir durumu ortaya çıkarır. Zaten sekülerler, somut/zahiri olanı tek gerçek kabul edip semboller aracılığı ile düşünmeyi reddettikleri için dinlere karşı katı bir tutum içindedirler. Bu durumda seküler insanlar için bu anımsatıcılar zamanla hedeflenen gerçek/kökensel anlamını yitirip içi boşaltılacak ve sembollerin taşıdığı reel değer zamanla yerini itibari değere bırakacaktır. Nihayetinde bu insanlar aynı Platon'un mağara mahkûmları gibi gölgeyi hakikat zannedeceklerdir.²²² Bu durumda söz konusu önerinin seküler insanın hayatına anlam katması beklenirken gelinen durum daha da saçma ve anlamsız olacaktır. Çünkü sembollerin ihtiva ettiği anlamın akıl ve deney yolu ile elde edilmesi mümkün değildir; sezgiye dayalı bir yapı arz

²¹⁹ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 94.

²²⁰ “Latincedeki pater (baba) kelimesinden türeyen paternalizm, baba gibi davranmayı ya da bir kişiye kendi çocuğuymuş gibi davranmayı ifade eder.” Halil Kökçü, *Paternalizm Kavramı ve Örnek Uygulamalar* (İstanbul: Onikilevha yayıncılık, 2022), 10.

²²¹ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 94.

²²² René Guénon, *Niceliğin Egemenliği ve Çağın Alametleri*, çev. Mahmut Kanık (İstanbul: İz Yayınları, 2004), 119.

etmektedir.²²³ Bu da zaten seküler ateist bireyler tarafından kabul görmemektedir. Bu noktada nesnel ve somut olanı kabul ederek metafiziksel boyut ile ilgili hemen her şeyi yok sayan sekülerler, gariptir ki putperestlik gibi bir inanç ile karşı karşıya kalacaktır. Dinî kaynaklar incelendiğinde zaten ilk putperestlik inancının da benzer amaçlar doğrultusunda ortaya çıktığı görülmektedir.²²⁴

Seküler dünyada maddi olan ile manevi olan bir daha kavuşmamak üzere birbirinden ayrıldığı için bu anımsatıcılara çeşitli zorlama anlamlar yüklemek ve bunun devamlılığını sağlamak zor görünmektedir. Herhangi bir anlam ifade etmeyen, içi boş bir ikonun/sembolün maddi bir parça hâline gelmesi kaçınılmazdır. Seküler ateistlerin yaşanan korkular, endişeler, acılar vb. tecrübeler neticesinde sığınılacak limanı, hayatına sokmadığı manevi değerlerin bir takım nesnelere yansıtılması aracılığı ile bulmaya çalışması gerçekçi ve faydacı bir yaklaşım olarak değerlendirilemez. Dolayısıyla seküler ateist insanlar için hedeflenen amaca bu yol ile ulaşmak pek mümkün görünmemektedir.

2.2.2. Politik Öneriler

Tanımının net bir şekilde ortaya konması zor bir kavram olan ‘politika’, insanların hayatını düzenlemek adına genel kurallar koymak, korumak ve değişim gerçekleştirmek için gereken faaliyetlerin tamamı²²⁵ ya da belirli bir çerçevede izlenen yol ve tutumların tümü²²⁶ şeklinde ifade edilebilir. İnsanın olduğu her yerde politika da vardır. Doğası gereği insanlar yaşadıkları süre boyunca birçok konuda birbirlerinden farklı düşüncelere ve fikirlere sahip olmuşlardır. Bu farklılık birçok çatışma alanı ortaya çıkarmıştır. Sonucunda da bu durum politikanın temelini oluşturmuştur.²²⁷ Alain De Botton da seküler ateist insanların hayatına anlam

²²³ René Guénon, *İnisiyasyona Toplu Bakışlar I-II*, çev. Mahmut Kanık (Ankara: Hece Yayınları, 2010), 191.

²²⁴ Rivayetlere göre ilk putperestlik inancı Hz. Nuh zamanında ortaya çıkmıştır. İlk putlar, salih kimseler olduğu kabul edilen, toplum tarafından unutulmamaları istenen ve her daim erdemli davranışları anımsatan kişilere aitti. Başlangıçta iyi niyet ile atılmış bu adımlar sonrasında haddi aşarak tapınma objesi hâlini almıştır. Bkz. Ömer Faruk Harman, “Nuh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/224-227; bkz. İsmail L. Çakan – N. Mehmet Solmaz, *Kur’ân-ı Kerim’e Göre Peygamberler ve Tevhid Mücadelesi* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2014), 52-53.

²²⁵ Seçkin Aköz, “Politika Kavramının Siyaset Kavramı Yerine Kullanılması ve Bilimsellik Tartışmaları Bağlamında Devlet Olgusuyla İlişkisi”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 3/5 (2018), 162.

²²⁶ Anıl Çeçen, *Kültür ve Politika* (Ankara: Gündoğan Yayınları, 1996), 337.

²²⁷ Aköz, “Politika Kavramının Devlet Olgusuyla İlişkisi”, 164.

katabilmek ve manevi tatminsizliği giderebilmek adına gerekli tutumları içeren politikayı, kullanılabilecek önemli bir enstrüman aracı olarak görmüştür.

2.2.2.1. Özgürlük

Konu özgürlük olunca en sık karşılaşılan kavramlardan biri liberalizmdir. Liberalizm; mülkiyet, yaşam, ifade hürriyeti, din hürriyeti gibi alanlarda bireysel özgürlükleri ön planda tutan, siyasal ve iktisadi alanlarda ise devletin sınırlarının olması gerektiğini vurgulayan bir ideolojidir.²²⁸ Bu anlayış; ekonomik, siyasal ve bireysel anlamda özgürlüklerin daha fazla alana sahip olması gerektiğini iddia etmektedir. Liberalizmin aşırı bir formu olarak kabul gören liberteryenizm ise bireyin kendi kurallarının aynı zamanda onun ahlaki değerlerinin kaynağını oluşturduğunu kabul eden bir anlayıştır. Bir bakıma ultra-hoşgörü olarak da adlandırılabilir.²²⁹

Liberterlik, modern seküler insan için çok önemlidir. Belki de günümüz insanının en üstün ve en değerli gördüğü siyasi erdem olarak karşımıza çıkmaktadır. Özgürlüğün sınırlarının olmadığı ve müdahaleci olmayan bu ideoloji, bir bakıma devletin, halkın iç huzurunu artırma ya da davranışlarını düzeltme konusunda elini kolunu bağlar. Liberterlere göre devlet, halka kadılık yapamaz ve halkın kötü yönlerini dile getiremez. Seküler toplumlardaki liberter bakış açısına göre yasaların denetiminde olan davranışlar ile bireyin kişisel ahlakının denetiminde olan davranışlar arasında kesin bir çizgi vardır.²³⁰ Bu bakış açısına göre bir fakire yardım etmek kişinin vicdanına kalmış bir davranış biçimidir. Toplum baskısıyla değer yargıları oluşturulup insanlara dayatılamaz.

Liberalizm; dini, insanların seçimlerinin bir parçası olarak ele almaktadır. Bu tercihi özgürlüğe saygı bağlamında değerlendirir. Buradaki söz konusu saygı dinsel inancın kendisine değil, insanın özgürlük çerçevesinde iradesini kullanarak yaptığı seçimin ürünü olduğunadır.²³¹ Bu yaklaşımın altında dinin bir tercih olduğu, dolayısıyla da özel alan olarak değerlendirilerek kamusal alanın dışına itilmesi gerektiği sebebi yatmaktadır.

²²⁸ Özlem Kırılı, *Modern Siyaset Teorisinde Liberteryenizm: Akılcı ve Evrimci Geleneklerin Karşılaştırılması* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 1.

²²⁹ Jan Narveson, "Liberteryenizm", çev. Özlem Kırılı, *Liberalizm*, ed. Cennet Uslu (Ankara: Kadim Yayınları, 2013), 237-238.

²³⁰ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 71.

²³¹ Michael J. Sandel, *Liberalizm ve Adaletin Sınırları*, çev. Emre Zeybekoğlu (İstanbul: Dost Yayıncılık, 2014), 11.

Yeri gelmişken söylenmelidir ki liberalizm ve onun aşırı kolu olan liberteryenizm, ideolojik anlamda belli bir grubun görüşlerini tatmin etse de toplumun geneli için birçok temel probleme neden olmaktadır. Örneğin, dinî inançların insanların hafızasına, karakterine ve davranışlarına fazlasıyla yer ettiği gerçeği liberal sistem içinde yaşamaya çalışan toplumlarda bile, kamusal alan-özel alan ayrımı hedefini tamamıyla gerçekleştiremediğini ortaya koymaktadır. Çünkü dinî içerikler bireyin ve toplumların davranışlarının temelini oluşturur. Dinlerin öğretileri ve ahlaki ilkeleri, kültür ve tarih ile harmanlanıp gündelik hayatın sağduyusu içine sızmış ve bireyin bu yolla sosyal hayatı yorumlaması ve iyi hayatın anlamını tanımlaması imkânını doğurmuştur. Mitchell'e göre din, bu yolla dindar olmayan insanların bile dâhil olduğu toplulukları etkilemektedir.²³² Dolayısıyla onu özel alana hapsedmeye çalışmak liberalizm için istenen sonucu vermeyecektir.

Öte yandan, liberalizmin kamu-özel alan ayrımı yapması ve kamusal alandan dini dışlayıcı bir tavır benimsemesi, kamusal alanların toplumsal bağlardan ve değerlerden kopmasına neden olabilmektedir. Siyasal ve sosyal huzuru sağlamayı amaçlayan bu sistem, sorun çözücü olmaktan çok bizzatı sorunun üreticisi olmaktadır.

Ayrıca liberalizmin temel ilkelerinden olan 'hakkın iyiye üstünlüğü' anlayışı da çeşitli problemler içermektedir. Bu problemlerden biri, liberalizmin sağlayacağı toplumsal menfaatin, her zaman dinin ve ahlakın sağlayacağı toplumsal menfaatten üstün olduğu iddiasıdır. Örneğin, kürtaj konusunda dinlerin fetüs hakkındaki ahlaki yaklaşımı nedeniyle bu eylem cinayet olarak değerlendirilir. Fakat liberalizm bu konuyu kadın hakları bağlamında ele aldığından her yıl yaklaşık bir buçuk milyon çocuğun bu anlayışa kurban edilmesine neden olur. Bu durum liberalizmin hak bağlamında kürtajı ele almasının sorunlu yapısına işaret etmektedir. Dolayısıyla 'hakkın iyiye üstünlüğü' anlayışı pek çok açıdan sürdürülebilir gözükmemektedir.²³³

Liberalizmin, yaşanılabilir kılmaya çalıştığı hâl böyle iken Alain De Botton'a göre ise dinler, insanların özgürlük diye adlandırdığı davranış biçimlerine ve hayat düzenine ayrıntılı bir şekilde müdahil olmuşlardır. Aile bireylerine,

²³² Esad Kâmil Tosun, "Liberal Bireycilik, Cemaatçi Eleştiri ve Din; Ortak Yarar mı Hakkın İyiye Önceliği mi?", *Ekonomi, İşletme ve Yönetim Dergisi* 3/2 (2019), 224-225.

²³³ Sandel, *Liberalizm ve Adaletin Sınırları*, 232.

yabancılara, hayvanlara hatta bitkilere dahi nasıl davranılması gerektiği konusunda insanlara yol göstermişlerdir. Bu noktada liberter bakış açısını insanların hayatına ilgisiz kalmakla suçlamaktadır. Özellikle liberteriyenizmi büyük kötülüklerin (adam öldürme, mala zarar verme) kaynağı olan küçük sebepleri görmemekle eleştirir. Ona göre, liberterler doğru olarak az sayıda davranışı iyi veya kötü şeklinde kategorize etmeyi başaramışlardır.²³⁴ Liberter devletlere bakıldığında, kurallar ise çoğunlukla iş iştenden geçtikten sonra (biri öldürüldüğünde, hırsızlık yapıldığında vs.) devreye girmektedir.²³⁵ Büyük suçların doğmasına sebep olan küçük ihlallerin ise göz ardı edildiğini düşünmektedir.

İnsanları suç işlemeye iten pek çok neden vardır. Yapılan araştırmalar neticesinde ise bu suçların genellikle ekonomik sebepler, eğitimsizlik, ailedeki olumsuzluklar, ümitsizlik, dinî duygunun olmaması ya da eksik olması, adaletin olmadığına inanç, caydırıcılığın olmaması gibi önlenabilir nedenlerden kaynaklandığı saptanmıştır.²³⁶ Bu noktada dinler, işlenen suçu cezalandırmaktan ziyade suçun işlenmesine fırsat verilmemesine gayret ederler. Tanrı'nın sonsuz merhamete sahip olması öğretisiyle ümitsizliğin giderilmesi, ahiret inancı ile adaletin tesis edilmesi, ekonomik sebepler ile oluşabilecek hırsızlık suçunun infak faaliyetleri aracılığıyla önüne geçilmesi gibi önleyici metotlar kullanırlar. İnsan ya da toplum hayatında daha büyük problemlere yol açacak küçük ayrıntıları önemserler. Ayrıca bu konular hakkında da konuşmaktan çekinmezler. Sadece insan öldürmenin yanlış olduğunu söylemekle kalmaz; aynı zamanda kişinin ölümüne sebebiyet verebilecek olan aşağılama fiilini de eleştirirler.²³⁷ Alain De Botton'a göre, dinlerin yaptığı küçük ve zekice olan bu dokunuşlar onların önemini daha da artırmaktadır. Diğer yandan bu tür dokunuşların -liberterlerin iddia ettiği gibi- özgürlük alanına müdahale olarak değerlendirilmemesi gerektiğini düşünür.²³⁸

Alain De Botton'a göre, aslında özgürlük tehlikeli bir şey değildir. Asıl tehlike, insanların özgürlük ile ne yapacağını bilemiyor oluşudur.²³⁹ Özgürlüğe sıkıca olan bağlılık nedeniyle günümüzde insanlara iyi davranışları hatırlatacak sesler

²³⁴ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 77.

²³⁵ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 82.

²³⁶ Bkz. Orhan Parlak – Metin Kartal, “İnsanı Suça İten Sebepler Ve Kur'an'a Göre Çözüm Yolları”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9/4 (2016), 152-154.

²³⁷ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 82-83.

²³⁸ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 76.

²³⁹ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 75.

hemen hiç yok denecek kadar azdır. Alain De Botton, bunca kakofoni içinde arada bir insanlara iyi davranması gerektiğini hatırlatacak paternalist bir sesi, özgürlüğe karşı atılmış bir adım olarak görmemek gerektiğini ifade eder.²⁴⁰ Ona göre, gerçek özgürlük insanın tamamen kendi başına bırakılması değildir. Kişiye bu yolculukta rehberlik ve yol arkadaşlığı edebilecek bir sesin varlığı özgürlüğün kaybı olarak düşünülmemelidir. Bu noktada dinler, paternalist bir yaklaşım ile bıkmadan insanları dinleyebilecek, içindekileri döktükçe de acılarını hafifletecek, onları avutacak, güvende olduğunu hissettirecek ve nasıl davranması gerektiği konusunda telkinde bulunacak seçenekler sunar.²⁴¹

Toplum içinde yaşamanın bireye çeşitli kurallar getirdiği ve aşırı davranışların bazı sorunlara neden olabildiği herkesin malumudur. Bu noktada bireyin birtakım görevleri olduğu gibi devletlere de çeşitli görevler düşmektedir. Liberalizm ile bağdaşmasa da örneğin, İslam'da yer alan 'emri bil maruf nehyi anil münker' anlayışı, toplumun sağlıklı bir şekilde devamının sağlanabilmesi adına insanları iyiliğe teşvik edip kötülükten alıkoymaya çalışmak, birey ile birlikte devlete de verilen bir görevdir.²⁴²

Liberter bakış açısı, söz konusu rehberlik hizmetinin teorik anlamda kullanılabileceğini öne sürse de bu rehberliği insanların hizmetine sunmanın mümkün olmadığını ileri sürer. Çünkü neyin iyi neyin kötü olduğunu bilen tek bir kişinin bile bulunmadığını söyler. Yani onlara göre Tanrı ölmüştür. Tanrı olmadığına göre nesnel denebilecek iyi ya da kötü şeylerden de söz edilemeyecektir.²⁴³

Ateizmin öne sürdüğü bu görüşün temeli ilginç ve anlamsız bir şekilde dinî bir bakış açısı da içermektedir. Tanrı'nın yokluğunun ahlaki ilkeleri sarstığını düşünmek, bir zamanlar Tanrı'nın var olduğunu düşünmek demektir.²⁴⁴ Bu sebeple bahsi geçen görüşü kabul etmek ahlaki temelde doğaüstü dayanakları olan ilkelerin oluşturduğuna inanmak anlamına gelir. Alain De Botton, Tanrı'nın insanlar tarafından üretilen bir varlık olduğunu ve ahlaki ilkelerin nasıl ilahileştirildiğini şöyle ifade etmiştir:

²⁴⁰ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 76.

²⁴¹ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 76-77.

²⁴² Seydali Ekici, "Liberalizm ve Siyasal İslamcılık'ta Özgürlük", *International Journal Of Political Science Researches* 1/1 (Temmuz 2015), 107.

²⁴³ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 77.

²⁴⁴ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 77.

“Dinlerdeki etiğin temelinde, ilk insan topluluklarının üyelerinin şiddete olan eğilimlerini denetim altına alma ve onları şiddetin tam karşısı olan uyum ve affedicilik ile tanıştırma gibi pragmatik gereksinimlerin olduğu açıktır. Dini ahlak, işte bu türdeki uyarı kurallarıyla oluştu ve sonra da gökyüzüne gönderilip madden var olmayan, o yüce biçimleriyle yeniden dünyaya yansıtıldı. Anlayışlı ve sabırlı bir insan olma konusundaki öğütler, toplumların bölünmesini ve kendi kendilerini yok etmelerini önleyebilecek nitelikler olarak görüldükleri için verildiler. Bu tür kurallar hayatta kalmamız için o kadar önemliydiler ki binlerce yıl boyunca bu kuralları biz insanların koyduğunu kabul etmeye cesaret edemedik, bunu yaparsak kuralların eleştirel bir bakış açısıyla incelenip saygısızca çiğnenmesini engelleyemeyiz diye korktuk. Ahlakı gökyüzünden indirilmiş gibi görmeyi, onun yalanlarımız ve zaaflarımızla parçalanmasını önlemek için yeğledik.”²⁴⁵

Alain De Botton’a göre Tanrı’nın olmadığını düşünmek insanları yine de dinden faydalanmama şeklindeki bir tutuma sürüklememelidir. Tanrı’nın var olduğu tezine inanılmadığında dahi bireylerin iyi ve adil bir insan olması için dinlerin yaptığı gibi bir cesaretlendirme sistemine ihtiyaç olduğunu düşünür. Doğaüstü bir varlığın insanlardan cennet ya da cehennem gerekçesiyle yapılmasını ya da yapılmamasını istediği şeyleri, artık bireylerin kendi isteğiyle benimsemeleri gerektiğini ifade etmektedir.²⁴⁶

Örneğin, Hristiyanlığın temel ilkelerinden olan İlk Günah²⁴⁷ öğretisi, bütün insanların hata yapabileceği gerçeğini ifade etmekle kalmaz; aynı zamanda ahlaki olarak da iyileşmeye doğru yönlendirir. Bu nedenle insanların daha az üzüntü ve pişmanlık duymasını sağlayan İlk Günah öğretisi, erdeme doğru atılan adımların başlangıcı olarak da kabul edilebilir.²⁴⁸

²⁴⁵ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 78.

²⁴⁶ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 78.

²⁴⁷ “Eski Ahit’e göre, Adem yaratıldıktan sonra doğuda Aden’de içinden ırmaklar geçen, iyi meyveler veren türlü ağaçların yanı sıra, ‘hayat ağacı, iyi ile kötüyü bilme ağacı’ bulunan bir bahçeye yerleştirilmiş ve bahçeyi işlemekle görevlendirilmiştir. Kendisine dilediği ağacın meyvesinden yiyebileceği, ancak iyi ile kötüyü bilme ağacından asla yememesi gerektiği, aksi takdirde kesinlikle öleceği tebliğ edilmiştir. Sonra ‘yalnız kalması iyi görülmediğinden’ kendisine ‘yardımcı’ olarak kadın (Havva) yaratılmıştır. Daha sonra yaban hayvanlarının en kurnazı olarak gösterilen ‘yılan’, Havva’yı ‘gözlerinin açılacağı’, ‘iyi ile kötüyü bilecekleri’ ve ‘Tanrı gibi olacakları’ iddialarıyla kandırmış ve Havva’ya ağacın meyvesinin güzel ve ‘bilgelik kazanmak/iyiyi kötüyü bilmek’ için uygun olduğunu göstererek, ‘yasak ağacın’ meyvesini ona yedirmiştir. Havva meyveyi eşine vermiş ve onun da yemesini sağlamıştır. Yasak meyveyi yedikten sonra Adem ile Havva’nın gözleri açılmış, çıplaklıklarının farkına varmışlar ve bundan dolayı yapraklarla örtünmeye çalışmışlardır. Rab Tanrı sorunca, Adem kadının kendisine yasak meyveyi yedirdiğini söylemiş, Havva da kendisini yılanın kandırdığını belirtmiştir. Bunun üzerine Allah olayın her üç kahramanına, yani yılan, Havva ve Adem’e ayrı ayrı cezalar takdir etmiştir. Buna göre yılanı lanetlemiş, ömür boyu yerde sürünmek ve toprak yemek ile cezalandırmış, ayrıca kadın ve kadın soyu ile yılanı düşman ilan etmiştir. Havva’ya (kadına) ise ‘doğum sancısı çekmek’, ‘kocasına istek duymak’ ve ‘kocasının hakimiyeti altında olmak’ cezaları verilmiştir. ‘Karısının sözünü dinleyip’ yasak meyveden yediği için, ceza olarak Adem’in payına ise ‘yaşamı boyunca toprağa bağımlı kalmak ve yiyeceğini çalışarak elde etmek’ verilmiştir. Netice de Adem ‘yaratıldığı toprağı işlemek üzere’ Aden bahçesinden adeta kovularak çıkarılmıştır.” Mustafa Şentürk, “Kitâb-ı Mukaddes ve Kur’ân-ı Kerim’e Göre İlk Günah ve Kadın”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 22/1 (2011), 34-35.

²⁴⁸ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 81.

Bu noktada akıllara ‘Tanrı’nın yokluğunun varsayıldığı durumda dahi ahlak, rasyonel bir temele oturtulabilir mi?’ sorusu gelmektedir. Çünkü Alain De Botton’un önerisi, seküler ateizmi benimsemenin doğruluğunun yanında Tanrı inancından yoksun ahlaklı da olunabileceği iddiasına dayanmaktadır. Kanaatimizce bu sorunun cevabı söz konusu önerinin sağlam temellere dayanıp dayanmadığının en önemli göstergesi olacaktır. Çünkü ahlak ve özgürlük ilişkisi, Tanrı’nın varlığı ya da yokluğu iddiası ile ayrı düşünilemeyen bir konudur.

Tanrı ve ahlak felsefesi denildiğinde akıllara gelecek olan ilk isimlerden biri doğal olarak Immanuel Kant (1724-1804)’tır. İnanca yer bulmak için bilgiyi reddeden Kant, ahlakın temellendirilebilmesi için Tanrı’nın varlığını zorunlu görmüştür.²⁴⁹ Kant’a göre doğadaki her şey yasalara göre bir işleyiş içerisindeyken ilkelere göre hareket etmek akıl ve irade sahibi bir varlığın yapabileceği bir şeydir. Eylemleri bu yasalara göre düzenleyen de pratik aklın kendisidir. Aklın pratik olarak zorunlu bulduğu ‘iyi’yi tercih etmek iradenin yönelimi ile olur. İradeyi sınırlayan bu nesnel ilkeye de ‘buyruk’ denir. Buyruk bir bakıma olması gerektir. Gerçek anlamda iyi bir irade nesnel ilkeye yani olması gerekene boyun eğer. Bu buyruk pratik akıl gereği başka bir amaca izafe edilemez. Dolayısıyla koşulsuz bir buyruktur. Koşulsuz buyruk, evrensel bir yasa olacak şekilde hareket etmektir. Yani insan bu yasaya uygun şekilde iradesini kullanmalıdır.²⁵⁰

Kant’a göre her şeyiyle iyi olan, iyiliğin zirvesi olan ‘en yüksek iyi (summum bonum)’nin gerçekleşmesi, ahlak yasaları sonucu olması gereken zorunlu bir nesnedir. Fakat bu ideale dünyadaki insanların hiç birinin kavuşması söz konusu bile olamaz. Bu idealin gerçekleşmesi pratik açıdan zorunlu olduğuna göre böyle bir şey ancak ruhun ölümsüzlüğü ve Tanrı’nın varlığı ile gerçekleşebilir. Aksi hâlde en yüksek iyi, bir hayal olarak kalacak ve kutsallığını yitirecektir. Onun felsefesinde en yüksek iyunin gerçekleşmesi mutluluğun ahlak ile doğru orantılı olması demektir. Bu da en yüksek iyunin gerçekleşme imkânına Tanrı’nın varlığının eklenmesini zorunlu kılmaktadır. Yani varlığı tabiatı ayıracak ve mutluluğu ahlaklılık ile uygun hâle getirecek olan bir nedenin (Tanrı’nın) varlığı zorunludur. Kant, ‘en yüksek iyi’nin gerçekleşmesi için Tanrı inancını ahlaki inanç içerisinde pratik bir postulat²⁵¹ olarak

²⁴⁹ Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2014), 95.

²⁵⁰ Mehmet Sait Reçber, “Tanrı’nın Varlığının Delilleri”, *Din Felsefesi*, ed. Recep Kılıç – Mehmet Sait Reçber (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 142.

²⁵¹ Kanıta gerek duyulmayan gerçek ve gerekli temel esas, ön kabul, prensip.

görmektedir.²⁵² Ona göre, Tanrı'ya inançsızlık ise insanı ahlaki ümitsizliğe düşürür. Bu da ahlak duygusuna zarar verir. Öyleyse, tutarlı bir yaşam için ahlaki bir varlık olan Tanrı'nın varlığına inanılması zorunluluktur.²⁵³

Ahlaki doğruların objektifliğinden yola çıkan C. S. Lewis de ahlaki yasaların kaynağının maddi evren olduğunu reddetmiştir. Ayrıca bu durumun insanları aşan bir gerçekliğe sahip olduğunu ileri sürmüştür.²⁵⁴ Yine A. E. Taylor da *Does God Exist?* adlı eserinde ahlakın zorlayıcı ve bağlayıcı yapısından bahsederek, ahlakın insanların kendi düşünce ve kararları ile ortaya çıkmadığını, aksine yüce ve evrensel bir varlıktan kaynaklandığını söylemektedir. Vicdanın sesini Tanrı'nın faaliyetlerinden biri olarak değerlendirmiştir.²⁵⁵

Sonuç olarak, Alain De Botton'un önerisi olan Tanrı'dan arındırılmış bir ahlak metafiziğinin hedef kitle için olumlu anlamda değişimler meydana getireceği varsayımı çok da sağlıklı bir temele dayanmamaktadır. Çünkü dinler, insanların kendine, başkasına, canlılara ve Tanrı'ya karşı ödevlerini belirttiği için ahlak ile özdeş olarak değerlendirilir.²⁵⁶ Dolayısıyla seküler ateist insanların Tanrı'ya ve dinlere mesafeli durarak onların benimsediği ahlaki ilkeleri kendi hayatlarına uyarlama çabaları yüzeysel kalacaktır. Bu durumda, önerinin istenen yönde sonuç doğurmasını beklemek boşuna olacaktır.

2.2.2.2. Değerleri ön plana çıkarma

Liberterler, kamu alanlarında, apartman duvarlarında ya da kitaplarda ahlaki izlenimler uyandıran alıntılar ve resimlere genel olarak karşı çıkarlar. Bu uyarıları özgürlük alanlarına yapılan müdahaleler olarak değerlendirirler. Fakat, kendilerini en özgür olarak tanıtan toplumlarda dahi caddeler ve sokaklar insanların dürtülerini etkileyen birçok ticari mesajla doludur.

Alain De Botton'a göre, insanları etkilemenin bu yönünün de bir bakıma özgürlük alanına müdahale olarak değerlendirilmesi gerekir. İnsan zihninin sürekli cips veya limon kokulu temizleyici gibi şeylerle meşgul olup sevgi, adalet, merhamet, sabır vb. erdemler üzerine pek düşünmüyor oluşunun tek suçlusunun insanın kendisi olmadığını ifade eder. Günlük hayatın işleyişine dalıp değerleri

²⁵² Reçber, "Tanrı'nın Varlığının Delilleri", 142-143.

²⁵³ Aydın, *Din Felsefesi*, 98.

²⁵⁴ Reçber, "Tanrı'nın Varlığının Delilleri", 143-144.

²⁵⁵ Aydın, *Din Felsefesi*, 99.

²⁵⁶ Mevlüt Uyanık – Aygün Akyol, *İslam Ahlak Felsefesi* (Ankara: Elis Yayıncılık, 2018), 51-53.

anımsamada zorlanan insan kadar, bu gibi erdemlerin reklamlarının yapılmamasına sebebiyet verenlerin de suçlu olduğunu iddia eder.²⁵⁷

Günümüzde insanları etkileyebilmek adına reklam faaliyetleri sıklıkla kullanılmaktadır. Çoğu insan reklamların kendisi üzerinde etkisinin pek fazla olmadığını düşünse de bu etki azımsanmayacak kadar çoktur. İnsanların uyarılarına ısrarla sunulan reklamlar, kişi tarafından farkında olunmasa da hayatlarında önemli etkiye sahiptir. İnsanın bilinci dahilinde gerçekleşmeyen, bilinçaltına ve duyulara yapılan etkili göndermeler reklamın başarılı olmasını sağlamaktadır.²⁵⁸ Burada asıl önemli olan konu insanların hayatında hangi hedefi gerçekleştirmeye yönelik bir reklam amaçlandığıdır. Liberterlerin takındığı tutum gereği reklamdan beklentileri, genel olarak insanların fizyolojik/maddi ihtiyaçlarına yönelerek yapay ve zorlama ihtiyaçlar meydana getirmek suretiyle devamlı tüketime teşvik etmektedir.²⁵⁹ Fakat bu yaklaşım insanın ruhsal/manevi ihtiyaçlarını giderme konusunda yetersiz kalmaktadır.

Reklamların insanlar üzerinde ne denli etkili olduğunun farkında olan Alain De Botton, reklamların çocuk ya da yetişkin fark etmeksizin doğru metotlar kullanıldığında herkesi etkileyebilme gücüne dikkat çekmiştir. Erdemli davranışların da lezzetli yiyeceklerin reklamının yapıldığı gibi insanların tüm uyarılarına sunulması gerektiğini ifade etmiştir.²⁶⁰

Oysa Alain De Botton’a göre dinler, bu gibi ahlaki alıntıları ya da resimleri ön plana çıkarıp insanların uyarılarına sunarak erdemli davranış biçimlerini hatırlamasını sağlamaktadır. Dinler, bu uyarıları eleştirmek bir yana insan onuru için gerekli görmüşlerdir. Seküler düzenin bu konuda da dinlerden öğrenmesi gereken çok şeyinin olduğunu düşünen Alain De Botton, eserinde Scrovegni Şapeli’nin dizaynına dikkat çekmektedir:

“On dördüncü yüzyılın başlarında Floransalı ressam Giotto’dan kilisenin duvarlarını bir dizi freskle süslemesini istendi: Duvardaki toplam on dört yuvanın her birine farklı erdemi ya da ahlaksızlığı temsil eden bir portre yapılacaktı. Kilisenin orta bölümüne en yakın olan, sağ taraftaki yuvaya Giotto ana erdemler adı verilen erdemleri çizdi: Sağduyu, Cesaret, İlmîlilik ve Adalet. Hemen onlardan sonra Hristiyan erdemleri geldi: İnanç, Yardımseverlik ve Umut. Bunların karşısında ise benzer bir düzen içinde ahlak

²⁵⁷ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 88.

²⁵⁸ Nurdan Öncel Taşkiran – Nursel Bolat, “Reklam ve Algı İlişkisi: Reklam Metinlerinin Alınlanmasında Duyu Organlarının İşlevleri Hakkında Bir İnceleme”, *Sosyal Bilimler Dergisi* 6/1 (2013), 52.

²⁵⁹ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 87-88.

²⁶⁰ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 89.

eksikliğine işaret eden duygular vardır: Çılgınlık, Değişkenlik, Öfke, Adaletsizlik, Sadakatsizlik, Kıskançlık ve Ümitsizlik. Fresklere bakanlarda hayranlık uyandırıp kalplerindeki suçluluk duygularını harekete geçirmek için ressam bu soyut başlıkların her birine bir insan portresi ekleyerek onları kişileştirmiştir. Öfke, bakışlarını kızgın bir kendine acıma duygusuyla gökyüzüne sabitleyip giysilerini parçalarken resmedilmiş; iki yuva sonra gelen Sadakatsizlik ise güven vermeyen, şaşı gözleriyle önüne bakarken çizilmiş. Kilisedekilerden istenen ise, Tanrı yıldızlarla dolu, kutsal gökyüzünden onları izlerken tahta sıralara oturup hangi erdemlere sahip olduklarını ve hangi ahlak eksikliğinin pençesine düştüklerini düşünmeleridir.”²⁶¹

Resim 2. Scrovegni Şapeli’ndeki yedi erdemli ve yedi erdemsiz davranış freskleri (Yeryüzünde Beyaz İzler, “Giotto Scrovegni Şapeli” (Erişim 27 Aralık 2020).)

Dinlerin, insanların hatalarını anlayıp davranışlarını düzeltmenin bir yolu olarak erdemleri hatırlatmaya çalışması ve böyle bir ortam oluşturma girişimi yadırganacak bir şey değildir. Günümüz insanının bu uyarılar karşısında kendini sorgulaması, hesaba çekmesi, yaşayışına çekidüzen vermesi hedeflenmelidir. Bu yol izlendiğinde, reklamlarda olduğu gibi sürekli bu tür uyarılar ile etkileşim içinde olacak insan, farkında olmasa da artık hayatında etik değerlerin var olması ve kötü huylu davranışların terk edilmesi noktasında daha çok gayret içerisinde olacaktır. Fakat, pratikte mümkün bir öneri gibi gözükse de seküler ateist bireylerin bu değerleri dindar bireyler kadar özümseyebilme olasılığı tartışmalı bir konu gibi görünmektedir. Çünkü özgürlük başlığı altında bahsettiğimiz Tanrı-ahlak ilişkisi durumu bu noktada da geçerliliğini korumaktadır.

²⁶¹ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 85.

2.2.3. Eğitsel Öneriler

Günümüzde her toplumda olduğu gibi seküler toplumlarda da kuşkusuz en çok önem verilen konuların başında eğitim gelmektedir. Eğitim kavramıyla ilgili tek bir tanım ortaya koymak mümkün değildir. Çünkü sosyal bilimlerdeki farklı yaklaşımlar, diğer kavramlarda olduğu gibi eğitim kavramının tanımında da çeşitliliğine yol açmaktadır. Eğitimi bir süreç (kültür aktarma süreci, davranış kazandırma süreci vs.) olarak tanımlayanların yanında, eğitime deskriptif ²⁶² /programsal, niyet/etki ve davranışsal/olay anlam perspektifinden yaklaşp tanımlanmaya çalışanlar da olmuştur. Yine de yapılan tanımlar arasından ön plana çıkanlar daha çok pedagojik merkezli olanlardır. Bu yaklaşıma göre ise eğitim, bireyi belli hedefler doğrultusunda yetiştirme, bireyde istendik davranış değişikliği meydana getirmek için planlı ve kasıtlı etkinlikler düzenleme şeklinde tanımlanabilir.²⁶³

Bazı dinlerde eğitim kavramının yerine ‘terbiye’ kavramının da kullanıldığı görülmektedir. Terbiye, yetişmiş olan neslin henüz yetişmekte olan nesle yaptığı her çeşit etki olarak tanımlanabilir.²⁶⁴ Kutsal kitap bağlamında değerlendirildiğinde Tanrı’nın da varlıklar üzerinde terbiye edici bir rolü olduğuna vurgu yapılmaktadır.²⁶⁵ Dinlerin amacı, bireyin dünya ve ahirette mutluluğunu temin etmektir. Dinî eğitimin amacı da insanları bu hedefe ulaştırmaktır. Bu hedef aynı zamanda hakikate, adalete, iyiliğe ve mutluluğa erişmek demektir. Dinlerin eğitim sistemi; insanın beden, ruh, akıl ve iz’an gibi tüm yeteneklerini geliştirerek neyi, ne zaman, nerede, nasıl ve niçin yaptığını ve yapacağını bilen bireyler yetiştirmeyi, beceri kazandırmayı ve bilinçlendirmeyi hedefler.²⁶⁶ Yani dinlerin eğitimdeki amacı bireyi salt bilişsel yönden geliştirmek değildir.

Günümüzde eğitim konusunda daha çok insanın hangi yönden eğitime ihtiyacı olduğu, eğitimin insana hangi nitelikleri kazandırdığı ya da kazandırabileceği, verilecek eğitimin içeriğinin nasıl olması gerektiği vb. konular tartışılmaktadır. Bu tartışmalara gerekli doğru cevapların bulunabilmesi de insanı

²⁶² Tasviri.

²⁶³ Nurullah Altaş - İsmail Arıcı, “Din Eğitiminin Bilimselleşme Süreci”, *Din Eğitimi*, ed. Mustafa Köylü vd. (İstanbul: Ensar Yayınları, 2017), 50.

²⁶⁴ Mustafa Öcal, *Din Eğitim ve Öğretiminde Metodlar* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 4.

²⁶⁵ Şükrü Keyifli, “Eğitim ve Din Eğitimi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2013), 107.

²⁶⁶ Öcal, *Din Eğitim ve Öğretiminde Metodlar*, 7.

doğru tanımakla mümkündür. Maddi/beden ve manevi/ruhsal olmak üzere insanın eğitilebilir iki yönü bulunmaktadır. Pedagojik olarak bunlardan birinin dikkate alınıp diğerinin ihtiyacının giderilmemesi, eğitimin kendisinde eksikliğe neden olacaktır.²⁶⁷

Eğitim, insanlara olumlu kazanımlar sağlamanın yanında karşılaşılan olumsuzlukları, çirkinlikleri ve hastalıkları düzeltmenin de en etkili ilacı olarak görülmüştür. Çünkü insanın, iyi insan olmaya ve iyileşmeye ihtiyacı vardır. Bu ihtiyacın eğitim tarafından giderilecek olması, insanın eğitim ile etkileşimini zorunlu kılmaktadır.²⁶⁸

Eğitim faaliyetleri günümüzde yoğun ve etkileyici bir şekilde devam etmektedir. Üniversiteler, yüksek öğretim kurumları olarak bu yükün önemli bir parçasını omuzlarlar. Uzmanlaşmak istenilen alanlarda gerekli bilgileri aktararak kişilere yardımcı olurlar. Ancak bu noktada Alain De Botton, süregelen eğitim faaliyetlerini özellikle içerik, yöntem ve ortam yönüyle eleştirmekte ve insanların yoğun bir şekilde duygusal ya da etik becerilerini geliştirmeyi hedeflemeyen bilgiye maruz bırakıldığını iddia etmektedir. Anne babaya iyi davranmayı, yardımlaşmanın önemini, komşularla iyi geçinmeyi ya da rüşvet yememeyi öğretmek üniversitelerin çok nadir ya da hiç değinmediği konulardır. Ona göre, bu tip eğitim kurumlarının yetiştirdiği insanlar alanında uzmanlaşmış, kültürel donanım kapasitesini genişletmiş, fakat zihnindeki etik karmaşıklığı giderememiş bir avuç mezundan öte değildir. Bu nedenle Alain De Botton, seküler üniversite eğitiminde derslerin ‘Nasıl yaşanmalı?’ konusu merkezli anlatılması gerektiğini öne sürer. Ona göre, bu önerinin hayata aktarılışı ise dinin yerine alternatif olarak kültür (tarih, edebiyat, sanat vs.) tercih edilerek olmalıdır. Doğru bir şekilde ele alındığında, geçmişten bu yana yazılı ve yazısız anlatılarla, düşüncelerle, somut ya da soyut materyallerle oluşturulmuş kültür havuzunun etkisinin, dinin insan hayatına etkisinden aşağı kalır yönde olmadığını iddia etmektedir. Alain De Botton’a göre din eğitiminin temel amacı olan ruhlarımızı beslemek, olgunlaştırmak ve ona rehberlik etmek, kültür aracılığıyla da gerçekleştirilebilir. Ayrıca bu yolda izlenecek adımlarda da yine dinlerin insanları eğitirken hangi yöntem ve teknikleri kullandığı örnek alınmalıdır.²⁶⁹

²⁶⁷ Keyifli, “Eğitim ve Din Eğitimi”, 109-110.

²⁶⁸ Keyifli, “Eğitim ve Din Eğitimi”, 108.

²⁶⁹ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 101-107.

Eğitim faaliyetleri sırasında dinler, tek bir metot değil metotlar kullanmaktadır. Çünkü baştan sona tek bir metot ile eğitim faaliyetini yürütmek hem zor hem de uygun değildir. Dinler, insanlara toplumsal hayat içinde bazı tutum ve davranışların kazandırılmasına yönelik; takrir (anlatma), soru-cevap, gösterim ve uygulama, problem çözme, örnek olay incelemesi gibi metotları kullanmaktadır.²⁷⁰

Dinlerin eğitim süreci büyük oranda vaaz uygulamasıyla yürütülürken, eğitimde bu uygulama ders diye nitelendirilir. Vaaz, toplumu aydınlatmak maksadıyla dinî mekânlarda yapılan nasihat içerikli konuşmalardır.²⁷¹ Vaazın amacı insanları dinî, ahlaki, sosyal ve kültürel açıdan aydınlatmak, böylece hayatlarına dokunmak ve olumsuz yönlerini değiştirmek iken, dersin amacı genel anlamda bilgi vermektir. Yani dinlerin eğitim sistemi rehberlik üzerine kuruluyken, eğitim kurumları bunu çoğunlukla ya göz ardı etmişler ya da kâğıt üzerinde yapmışlardır. Çünkü bu düzey bir rehberlik anlayışı seküler insanlarda şaşkınlığa neden olan bir tiksinti uyandırmış ve çocuksu görülmüştür. Fakat dinler daha en başından itibaren insan ruhunun bu gibi bir rehberlik anlayışına muhtaç olduğunu inananlarına telkin etmiş ve bu rehberlik sırasında da kullandığı teknikler anlayışlarıyla örtüşmüştür.²⁷²

Bununla beraber dinlerin eğitimde en çok önem verdiği konulardan biri de kullanılacak dildir. Dil, insanların düşünce ve duyumlarını ifade etmek için kullandığı bir araçtır.²⁷³ Her alanda önemli olduğu gibi dinî alanda da önemi yadsınamazdır. Dinî eğitimin başarıya ulaşmasını sağlayan en önemli etkenlerden biridir. Hem yazılı hem de sözlü anlatımda kritik bir role sahip olan dilin, hem yapıcı hem de taşıyıcı bir özelliği vardır.²⁷⁴

Anlaşılmak için var olan dinlerin, insanlara aktarımı da kendisi kadar önemlidir. Dinler, kullandığı dilin dinleyicinin gelişim özelliklerine (çocukluk, ergenlik ve yetişkinlik dönemleri²⁷⁵) uygun olmasına özen gösterirler. Ayrıca yumuşak bir dilde ve üslupta; sevgi, şefkat, merhamet, hoşgörü, müsamaha ve

²⁷⁰ Öcal, *Din Eğitim ve Öğretiminde Metodlar*, 202-229; Şükrü Keyifli, “Camilerde Din Eğitimi”, *Din Eğitimi*, ed. Mustafa Köylü vd. (İstanbul: Ensar Yayınları, 2017), 367-372.

²⁷¹ Hüseyin Yılmaz, *Dini Hitabet* (Sivas: Vizyon Matbaacılık, 2016), 67.

²⁷² De Botton, *Ateistler İçin Din*, 115-117.

²⁷³ Salih Aybey, “Din Eğitiminde Verimliliği Sağlayan Önemli Bir Etken: Din Dili”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/1 (2018), 169.

²⁷⁴ Aybey, “Din Dili”, 172.

²⁷⁵ Bkz. Mustafa Köylü, *Yetişkinlik Dönemi Din Eğitimi* (İstanbul: Dem Yayınları, 2014), 56-88; Öcal, *Din Eğitim ve Öğretiminde Metodlar*, 41-125.

affedicilik merkezli; kolaylaştırıcı yapıda ve anlaşılabilir özellikte olmasını da önemsemişlerdir.²⁷⁶

Dinlerin kullandıkları dil basit ve amacına uygundur. Aktarılması istenen düşünce entelektüel söylemlerden uzak, sade ve anlaşılır bir teknikle dinleyiciye ulaştırılır. Kullanılan dilin sade, anlaşılır, düzgün ve yalın olması, iletilmesi istenen mesajların canlılığını artırmakta ve dinleyicilerin doğrudan mesaja ulaşmasını sağlamaktadır.²⁷⁷ Ayrıca Alain De Botton'a göre yalın yazabilmek cesaret istemektedir. Anlaşılmaz bir yazı, entelektüelliğin değil tembelliğin göstergesidir. Kolayca anlaşılan bir yazı ise asla kolayca kaleme alınmamıştır.²⁷⁸ Seküler eğitim kurumlarının kullandığı dil ise karmaşık akıl yürütmelerden, anlaşılmaktan uzak kullanımlardan ve sav yapma arzusundan ibarettir:

“Üniversitelerin sözüyle bile korkuya kapıldığı yöntemler -soyut düşünceler ile hayatlarımız arasında ilişki kurma çabası, metinlerin açık bir dille yorumlanması, metinlerin bütünlükleri içinde değil de parçalanarak incelenmesi- dinlerin her zaman kullandığı yöntemlerdir. Bu yöntemleri uygulayan dinler, televizyonun icadından yüzyıllar öncesinden başlayarak, düşüncelerini ilgisi çabuk dağılan, sabırsız dinleyicileri için canlı ve ilginç hale getirmek için çok uğraşmışlardır. Süreç içinde karşılaştıkları en önemli tehlikenin, kavramların fazlasıyla basite indirgenerek anlatılması değil de, dinleyicilerde gözlemledikleri anlatılanları tam olarak kavrayamama ve ilginç bulmamadan kaynaklanan ilgi ve destek eksilmesidir. Anlaşılır bir dil kullanmanın düşüncelere zarar vermek yerine onları güçlendirdiğini fark etmişlerdir; çünkü elitlerin, entelektüel çalışmalarını sürdürebilmek için insanlarda bu yöntemle oluşturulmuş bir temelin bulunmasına gereksinim duyduklarını görmüşlerdir. Hıristiyanlık, buyruklarının farklı düzeylerde anlaşılabilir bir yapısı ve güçlü olduğuna inanıyordu; buyruklarının, bir kasaba kilisesindeki çiftçilere işlenmemiş tahta kalıplar şeklinde sunulabileceği gibi, Bologna Üniversitesi'ndeki teologlar tarafından Latince yürütülen karmaşık bir tartışmanın konusu olabileceğini ve her iki yöntemin de başka olası yöntemleri destekleyip güçlendireceğini düşünüyordu.”²⁷⁹

Alain De Botton'a göre kullanılan metotla birlikte üniversitelerde hâkim olan anlayış da revize edilmelidir. Değerli bilgiler aktarılırken ruhumuzu ilgilendiren konular ele alınmalı ve acı çeken yönlerimizi iyileştirmek temel amaç olmalıdır. Bunu yaparken de zengin kültür birikiminden faydalanılmalıdır. Tarih, romanlar, resimler ve oyunlar incelenmeli, bunların öğretimi yalnızca akademik başarıya yönelik olmamalıdır. Öğrencilerin daha güzel ve huzurlu bir hayat yaşamasını sağlayabilmek hedeflenmelidir.²⁸⁰

²⁷⁶ Detaylı bilgi için bkz. Yılmaz, *Dini Hitabet*, 38-54.

²⁷⁷ İsa Dağ, “Etkili İletişimin Eğitim Yönetiminde Rolü”, *Journal Of QafqazUniversity – Philology and Pedagogy* 2/2 (Aralık 2014), 206.

²⁷⁸ Alain De Botton, *Felsefenin Tesellisi*, çev. Banu Tellioğlu (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2020), 195.

²⁷⁹ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 117-118.

²⁸⁰ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 119.

Eğitimde insanlara neyin öğretildiği kadar, nasıl öğretildiği de önemlidir. Nasıl bir yol izleneceğine karar vermek, neyi amaç edindiğinle yakından ilgilidir. Alain De Botton'a göre dinlerin eğitimdeki amacı cehaletle savaşmak olmadığı için kullanacağı metotları da ona göre seçmiştir. Ona göre dinler, insanın, teorik olarak bildiği fakat uygulama noktasında sıkıntı yaşadığı ve isteksiz davrandığı noktaları gözlemlemiştir. Uygulayacağı metoda da bu şekilde karar vermiştir. 'İnsanın öğrendiklerini çok çabuk unutması' mottosundan yola çıkan dinler, hem akla hem de duyulara seslenmektedir. Kanıtlama, zevk verme ve ikna etme becerilerini kullanarak eğitimde canlılığı esas almış, hayati öneme sahip bilgilerin ağızda gevelenmesine karşıt bir tutum sergilemiştir. Ayrıca dinler, düşüncelerin ifade ediliş şekli gibi insanlara sürekli hatırlatılmasını da önemsemişlerdir.²⁸¹ Bu yönüyle dinlerin izlediği yöntem ve teknikler Alain De Botton'un ilgisini çekmiş, takdir ve takip edilmesi gerektiğini düşünmüştür.

Dinleyiciler üzerindeki tesir düzeyine bakıldığında dinî eğitim yöntemlerinin etkinliğinin, seküler eğitim kurumlarındakinden daha fazla olduğu kolayca gözlemlenebilir. Dinî eğitimde aşılacak bilgiler ustaca kullanılan hitabet sanatı vasıtasıyla dinleyicide coşkun bir etki yaratacak şekilde sunulmaktadır.²⁸² Aktarılmak istenen mesaj, başarılı ve kalıcı bir şekilde aktarılmaktadır. Bu durum günümüz seküler eğitim kurumlarında ise farklıdır. Alain De Botton'a göre, gerçeğin kendisiyle ilgilenildiği iddiasıyla meşgul olduğundan aktarım metodunun ihmal edildiğini öne sürmektedir.²⁸³

Diğer yandan, insan aklının olduğundan daha üstün kabul edildiği günümüzde bir şeyi öğrenmek için ya da hayatımızda yer edinebilmesi için, bir kere öğretilmesi veya söylenmesi gerektiğine inanılmaktadır. Fakat şu oldukça aşikârdır: İnsan unutkan bir varlıktır ve ona bazı şeyler aralıklarla hatırlatılmalıdır. Alain De Botton'a göre dinlerin görüp de seküler eğitim sisteminin göremediği, belki de görmek istemediği konulardan biri de budur.²⁸⁴ Bu noktada ona göre değerlerin insan hayatına yansması olsun isteniyorsa, bu değerler kişilere aralıklarla hatırlatılmalı ya da hatırlamasını sağlayacak şeyler kişi tarafından sıklıkla kurcalanmalıdır:

²⁸¹ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 122.

²⁸² Dinlerin etkili bir hitabette olmasını önemseyen özellikler için bkz. Yılmaz, *Dini Hitabet*, 35-38.

²⁸³ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 123.

²⁸⁴ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 130.

“Bunu yapmayı amaçlayan dinler, inananların hayatlarına uzunluğuna ve derinliğine nüfuz etmek için ayrıntılı takvimler ve programlar hazırlamışlardır; bu takvim ve programlar sayesinde inananlar ayarı tam olarak belirlenmiş bir dozdaki düşünceleri almadan tek bir ay, gün ya da saat geçirmezler. Dini ajandalar, inananlara hayatlarının neredeyse her anında ne okuyup düşüneceklerini, hangi şarkıyı söyleyip hangi eylemde bulunacaklarını ayrıntılı bir biçimde söyledikleri için ilk bakışta fazlasıyla saplantılı, ancak huzur verici derecede de eksiksiz ajandalar olarak görünebilir.”²⁸⁵

Günümüzde takvimler sıklıkla kullanılmakta, evlerin duvarlarını süslemektedir. Ayrıca el kitapları da (cep boy dua kitapları) insanların yaşam ortamlarının birçoğunda (kitaplığında, çalışma masasının üzerinde, aracında vs.) bulunmaktadır. Çoğu kez unutulmuş işlerin, randevuların ya da ödemelerin kişilere hatırlatılması memnuniyetle karşılanmasına rağmen dinî takvimlerin ya da küçük el kitaplarının etik değerleri hatırlatması seküler insanlarda memnuniyetsizlik yaratmaktadır.²⁸⁶ Bu adım, onların özgürlük alanlarına müdahale olarak değerlendirilmektedir. Hâlbuki dinler, ısrarlı bir şekilde sunulan uyarıları, insanların hayatında birtakım değişikliklerin meydana gelebilmesinin en etkili yolu olarak görmüştür. Alain De Botton'a göre dinlerin kullandığı bu metodun modern dünyadaki karşılığı ise haberlerdir:

"Modern dünya uyarıcıyla doludur, bunların içinde en ısrarcı olanı da 'haberler' adını verdiğimiz o şiddetli seldir. Bu uyarıcı, dini alanda dua kitaplarının sahip olduğu otoritenin aynısına seküler alanda sahiptir. Haber bültenleri, günü hiç de doğal olmayan bir biçimde ikiye bölmektedir: Sabah dualarının yerini kahvaltı haberleri, akşam dualarının yerini de akşam bültenleri almıştır.”²⁸⁷

Alain De Botton, haberlerin toplumlar üzerindeki -özellikle de gelişmiş toplumlardaki- eğitici rolünün en az dinler kadar etkili olabilecek bir potansiyel barındırdığını düşünür. Hatta ona göre, örgün eğitim yıllarından sonra akademik kurumlarınkinden daha yoğun ve etkili bir biçimde haber kuruluşlarının eğitime tabi oluruz. Bir anlamda artık haberler öğretmenimiz olmuştur.²⁸⁸ Bu noktada haberler aracılığıyla hedeflenen eğitim, akademik bilişsel seviyeyi artırmaya yönelik bir eğitim değildir. Alain De Botton, haberler aracılığıyla insanın manevi ve ruhsal huzurunu sağlamayı ya da artırmayı hedeflemektedir. Bu noktada haberlere; ‘hayat simülatörü’ vazifesini vermiştir. Yani; başa çıkmak zorunda kalabileceğimiz şeylerin senaryolarını bizlere yaşatan, verilebilecek tepkilerin uygun olanını yavaş yavaş oluşturmamıza yardımcı olan bir makine görevi...²⁸⁹ Örneğin, izlenen ya da okunan

²⁸⁵ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 130.

²⁸⁶ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 134.

²⁸⁷ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 134.

²⁸⁸ Alain De Botton, *Haberler: Bir Kullanma Kılavuzu*, çev. Zeynep Baransel (İstanbul: Sel Yayınları, 2015), 12-13.

²⁸⁹ De Botton, *Haberler*, 201.

bir kaza haberinin, bizleri kendimize getirme gibi bir işlevinin olduğunu öne sürmüştür. Hayatın pamuk ipliğine bağlı olduğu ve her an son bulabileceği düşüncesinin, hayattaki önceliklerimizi gözden geçirmemize yardımcı olacağını iddia etmiştir. Ayrıca bu tür haberlerin, daha önce kıymetini bilemediğimiz ya da ertelediğimiz şeyler hakkında da bizleri yüreklendireceğini ifade eder.²⁹⁰

Fakat haber kuruluşlarının farklı amaçlar benimsemesinden, haberlerin içeriğinden ve günümüz insanının bilinçli bir tüketicilik sergileyememesinden kaynaklı dinlerin bıraktığı izler kadar bir etki bırakmadığı savında bulunan Alain De Botton, önemli olan şeyin sunulanın içselleştirilmesi/özümsemmesi olduğunu iddia eder:

"Bu alanda da bize özümsememizin hiçbir zaman mümkün olmayacağı sonsuz malzeme sunulur ve biz de içlerinden en önemli olduğunu düşündüklerimize sarılırız. Yirmi birinci yüzyılın başındaki, ne çok çalışkan, ne de tembel sayılabilecek bir insan bilimleri lisans öğrencisi, mezun olmadan önce yaklaşık 800 kitabı karıştırır; ancak 1250'li yıllarda yaşayan varlıklı bir İngiliz aile, evinde üç kitap olduğu zaman kendisini şanslı görürdü. Bu mütevazı kütüphanede bir İncil, bir dua kitabı, bir de azizlerin hayatlarının kısa özetlerini veren bir kitap bulunurdu, tabii bunların fiyatı o dönemde küçük bir ev fiyatıydı. Kitap bataklığına dönen çağımız için üzülyorsak bunun nedeni, zekâmızı ve duyarlılığımızı geliştirmenin en iyi yolunun daha fazla kitap okumaktan değil, birkaç kitabı sürekli yeniden okuyarak onlardan anladığımızı derinleştirip tazelemekten geçtiğini hissetmemizdir. Henüz okumadığımız bütün o kitaplar yüzünden suçluluk duyuyoruz; ancak Augustine ya da Dante'den daha fazla kitap okumuş olduğumuz gerçeğini görmezden geliyor, bu yüzden de sorunun kesin olarak tüketim miktarında değil de, tükettiklerimizi hazmetme yöntemimizde olduğunu fark etmiyoruz."²⁹¹

Söz konusu alanın insanlar üzerindeki etki boyutunu fark eden dinler, kitaplarını hem içerik hem de görsel açıdan adeta bir sanat eseri gibi işlemiştir. Bu özenli yaklaşım insanların kitaptaki anlatıları ve görselleri daha kolay ve etkili bir biçimde hazmedebilmesine yardımcı olmuştur.²⁹²

²⁹⁰ De Botton, *Haberler*, 206.

²⁹¹ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 136.

²⁹² De Botton, *Ateistler İçin Din*, 136.

Resim 3. On beşinci yüzyılda yazılmış fiyatı neredeyse bir ev kadar olan kitap (De Botton, *Ateistler İçin Din*, 137.)

Alain De Botton, az sayıda kitaba sahip olmanın, elinde bulunan kitapları daha ayrıntılı inceleyebilmeye ve o kitapları daha fazla içselleştirmeye olanak sağladığı için olumlu psikolojik yönlerinin olduğunu iddia eder:

"Bir kitabımız olduğu için şükran duymak, teknoloji devrinde artık saçma bir duygu olarak görülse de, az kitaba sahip olmanın yarattığı psikolojik avantajları göz ardı edemeyiz. Hahamların elma suyu, tuzlu su ve meşe dallarından hazırladıkları bir karışımda dokuz gün bekletildikten sonra törenle boğazı kesilen keçinin derisinden yapılan parşömenlere bir kâtibin elle yazmasının bir buçuk yıl sürdüğü, kutsal beş kitabı da içeren bir Yahudi Tora'sının hazırlanmasında harcanan emeğe saygı duyabiliriz. Sayfaları dağılmak üzere olan, karton kapaklı birkaç kitabımızı, ağırlığı ve büyüklüğü düşünmeden, içerdikleri düşünce ve duyguların kalbimizde sürekli yer bulmasını yazı karakterinin zarafetini ve resimlerinin güzelliğiyle sağlayacak ciltli kitaplarla değiştirebiliriz."²⁹³

Sunulanları içselleştirme konusunda takdir edilmesi gereken bir başarı gösteren dinlerin, Alain De Botton'a göre gösterdiği farklı bir başarı noktası da eğitimi, sunulan ortamların dışında, dışarıda farklı etkinliklerle birleştirme

²⁹³ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 138.

durumudur. Dinlerin eğitimde kullandığı teknik, salt okuyanın ve dinleyenin bulunduğu bir öğretim teşkil etmemektedir. Dinler, eğitimi birçok farklı ortamda ve farklı etkinliklerle (yemek yeme etkinlikleri, doğa yürüyüşleri vb.) yürütmektedir. Buradaki amaç; çoğu kez yeni felsefi anlayışlar ortaya koymak değil, var olan anlayışı hayata geçirmek ya da canlı tutmaktır.²⁹⁴ Zen Budizm'deki çay içme ritüeli bu konuda verilebilecek en güzel örneklerden biridir:

"Fincanların eğri büğrü olması, Zen'in ham ve gösterişsiz olan şeylere duyduğu sevgiyi yansıtır; törenin ustasının çayı çok yavaş içmesi, egonun isteklerinin askıya alınmasına hizmet eder; törenin yapıldığı kulübenin sadece gerekli olan eşyalarla, çok basit bir biçimde döşenmiş olması da statüyle ilgili endişelerin azalmasını sağlar. Buharı tüten, güzel kokulu çayın görüntüsü, insanların duvarlardaki parşömen kâğıtlarda Çince yazılı olan, 'uyum', 'saflık' ve 'sükunet' gibi Budizmin temel erdemlerinin içerdiği doğruları düşünmesine olanak verir."²⁹⁵

Resim 4. Çay töreninde hayatın anlamı üzerine verilen bir ders (De Botton, *Ateistler İçin Din*, 140.)

Yahudilikteki mikve uygulaması da yıkanmayı, inananları için manevi bir temizlik ritüeliyle birleştirmiştir. Mikve, manevi kirliliğin giderilmesi açısından insanların ya da manevi kirlilik içeren eşyaların yıkandığı arındırma havuzudur.²⁹⁶ Mikveye dalmak (*tevila*), bir bakıma dinî ve mistik bir arınma -kirliliği yok etme- anlamına gelmektedir. Kar ya da yağmur sularıyla dolu olan bu küçük havuz, hayatın

²⁹⁴ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 141.

²⁹⁵ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 139-141.

²⁹⁶ Yusuf Besalel, "Mikve" *Yahudilik Ansiklopedisi* (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Yayınevi, 2001), 406-407.

belli dönemlerine yeniden ve temiz bir başlangıcı da ifade eder.²⁹⁷ Su dolu bu havuza dalmak ölümü, suyun içinde nefes alıp verememek ölüme yaklaşmayı, mikveden çıkış ise yeniden hayata dönüşü sembolize etmektedir.²⁹⁸ Mikvedeki arınma işleminden önce kişinin fiziksel kirlere de arınması gerekmektedir. Bundan dolayıdır ki söz konusu uygulama ile Yahudilik inancı, maddi temizlik ile manevi temizliği birbiriyle bağlantılı görmüştür.

Dinler, insan zihnini beden kadar değerli görmüş ve zihnin de eğitilmesine büyük önem vermiştir. Fakat sekülerlerin iddia ettiği gibi söz konusu durum özgürlüğe müdahale olarak değerlendirilmemeli, aksine ahlakımızı olgunlaştırıp güçlendirmek için bir fırsat olarak görülmelidir. Örneğin, Hristiyan eğitim kurumlarından olan manastırlar insanları üç temel parça olarak ele almıştır: Ruh, akıl ve beden.²⁹⁹ Bu eğitim kurumlarından Cairvaux Katolik Manastırı'nın (1708) şapel bölümü ruhun, kütüphane bölümü aklın, yatakhane ve mutfak kısımları ise bedenin iyileştirilmesinden sorumlu tutulmuştur.³⁰⁰

Dinler, etkinlikler aracılığıyla insan bedeninin yanında iç dünyasının da disipline kavuşturulmasını amaç edinmektedir. Oysa günümüzdeki yaklaşımlar, salt insan bedeninin rahatlığına odaklanmaktadır. Alain De Botton, bir dizi seküler ruhsal egzersiz ile günümüz insanının bedenini ve ruhunu eğitebilecek inziva alanlarının oluşturulması gerektiği önerisinde bulunur.³⁰¹ O, seküler düzende, dinlerdeki zihinsel rahatlamayı sağlayabilen ortamların ve etkinliklerin eksik de olsa bir benzerine otellerde ve spalarda rastlanabileceğini iddia etse de bu yerlerde hedeflenen şeyin daha çok fiziksel doyum ve zihinsel boşalım olduğunu ifade etmektedir. Dinlerin egzersizlerinden eksik yönü ise insan ruhunun gereksinimlerini giderebilecek bir yönünün bulunmamasıdır.³⁰²

Alain De Botton'un eğitim alanındaki bir diğer önerisi de insanların kendilerini daha iyi ve sağlıklı hissedebilmesini sağlayan bir eğitim programının oluşturulması gerektiğidir. Ona göre söz konusu program oluşturulurken bilgi,

²⁹⁷ Asife Ünal, “Yahudi Düğün Gelenekleri”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2016), 228.

²⁹⁸ Suzan Alalu vd., *Yahudilikte Kavram ve Değerler* (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Yayınevi, 2001), 242.

²⁹⁹ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 144.

³⁰⁰ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 145.

³⁰¹ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 154.

³⁰² De Botton, *Ateistler İçin Din*, 142.

akademik alana göre değil pragmatik kazanımlar göz önünde bulundurularak sınıflandırılmalıdır.³⁰³

"Bu özelliklere sahip bir eğitim programını fazlasıyla *Hristiyan* bulanlar, söz konusu özelliklerin İsa'nın doğumundan çok önce de insanlık tarafından benimsendiğini anımsamalıdır. Eski Yunan ve Roma'da yüzyıllar öncesinden beri bilgi, iç dünyamızın gereksinimlerine göre düzenlenmiştir. Bilgeliği yaymak için ilk okulları bu uygarlık kurmuş, kitapları ilaçlar gibi ele almış ve retorik ile yinelemenin insanlara iyi geldiğini görmüştür. Seküler toplum, tüm insanlığın paylaştığı, herhangi bir mezhebin tasarrufunda olmayan kültürel eğitim mirasının bir parçası olan bu gelenekleri, onları yaratanların gerçek kimliği konusunda yanıldığı için yok saymıştır. Ateizmin de bu yanlışla düşüp söz konusu gelenekleri görmezden gelmesine izin vermemeliyiz."³⁰⁴

Alain De Botton, seküler toplumların bilgiyi ve bilgeliği farklı bir bakış açısıyla ele aldığını iddia etmiştir. Ona göre, sekülerlerin bilgiye yaklaşımı salt bilimsel ve teknik bilginin aktarımından ibarettir. Bu yaklaşıma göre, bilgelik de öğretilemez bir şeydir.³⁰⁵ "Bilgelik öğretilemez, biz kendimiz keşfetmeliyiz onu. Kimse bizim yerimize o yolculuğa çıkamaz, kimse böyle bir çabayı bizim yerimize harcayamaz."³⁰⁶ Ancak Alain De Botton, dinlerin, bilgeliğin öğretilemez bir şey olduğunu savunanların yanında olmayarak çok iyi bir tercihte bulunduğunu ifade eder. Böylece inananlarına, kafalarını kurcalayan soruların ya da karşılaştığı büyük problemlerin üstesinden gelebilmek adına cesaretle soru sorma imkânı tanıdığını düşünür. Aksi hâlde bu durum ona göre, bilgili fakat mutsuz bir nesil ortaya çıkarmaktadır. Oysa Alain De Botton, bu noktada kültür havuzunun seküler dünyaya çok yönlü kazanımlarının olacağını iddia etmektedir. İnsanların mutlu olmasını sağlayacak tüm ipuçlarının şu zamana kadar kaleme alınmış kültür havuzundaki eserlerde (Marx, Freud, Tarkovski, Poussin vb.) var olduğunu öne sürmektedir. Ayrıca seküler dünyada yaşanan acıların ya da mutsuzlukların bir türlü dindirilemiyor oluşundaki sebebin ise bu kültür hazinesinin doğru yöntemlerle kullanılmasına olan ön yargılı yaklaşımdan kaynaklandığını belirtir.³⁰⁷

Görüldüğü üzere Alain De Botton, kendi düşünce sisteminde eğitime büyük önem vermiş ve seküler eğitim sisteminin temelden değişmesi gerektiği fikrini benimsemiştir. Fakat onun, dinlerin eğitimdeki amaçları arasında cehaletle savaş olmadığı iddiası ve dinin yerine kültürel materyallerin tercih edilmesi gerektiği gibi öne sürdüğü çözüm önerileri birçok yanlış barındırmanın yanında evrensel nitelikte

³⁰³ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 157.

³⁰⁴ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 157.

³⁰⁵ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 155.

³⁰⁶ Alain De Botton, *Proust Yaşamınızı Nasıl Değiştirebilir*, çev. Banu Tellioğlu (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2010), 68-69.

³⁰⁷ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 155-156.

de değildir. Bu yaklaşım, birtakım dinler ve inananları için bir anlam ifade etse de bazı ilahi dinler söz konusu olduğunda bu çözüm önerilerinden birçoğu askıda kalacaktır.

Öncelikle Alain De Botton'un iddiasının aksine cehalet ile savaşmak özellikle ilahi dinlerin yegâne amacı olmasa da çokça önemsedığı bir konudur. Çünkü cehalet üzere kurulu bir toplumun ömrünün uzun soluklu olması ve ilerlemesi düşünülemez. Ayrıca kutsal kitaplar ve peygamberler de ilme büyük önem vererek teşvikte bulunmuş, âlimlerin saygıya ve hürmete layık olduğu belirtmişlerdir.³⁰⁸ Öte yandan dinlerin eğitimin amaçları arasında cehalet ile savaşmanın olmadığı iddiası, Alain De Botton'un çoğu önerisinde dile getirdiği 'dinlerin her türlü ince ayrıntıyı dikkate alarak takdir edilmesi gereken bir anlayış ve yöntem ortaya koyduğu' düşüncesiyle örtüşmemektedir. Her konuda adımlarını çok dikkatli atan dinlerin, toplumun sağlıklı bir şekilde devamının sağlanabilmesi için temel şartlardan olan cehaletin önlenmesi konusunu dikkate almaması ya da önemsememesi kendi içinde çelişki barındırmaktadır.

Bunun yanında kültürün dinin yerine geçebileceği öngörüsü de hem gerçekçi hem de uygulanabilir gözükmemektedir. İlk insan topluluklarından bu yana var olan dinlerin, insanları her alanda etkilediği oldukça açıktır. Tarih boyunca dinler, insanları dolayısıyla da insanların oluşturduğu kültürleri hem etkilemiş hem de etkilenmiştir. Çift yönlü olan bu ilişkide din; ibadet, ahlak ve inanç esaslarıyla insanların hayatlarına kültürel anlamda şekil verirken, kültür ise bu imkânlar çerçevesinde kendine yaşam alanı bulmuştur.³⁰⁹ İnsanların oluşturduğu kültür ile dinin bu kadar iç içe olması bazı kişilerce dinin de insan ürünü olarak değerlendirilmesine neden olmuştur. Bu yaklaşıma göre ilahi dinler, beşerî dinler ile aynı kategoride değerlendirilmiştir. Oysa bazı ilahi dinler, örneğin İslamiyet, kendine kültürel ortam içinde yer bulmuşsa da kültür tarafından oluşturulmamıştır. Dinlerin tabiatüstü boyutu olması nedeniyle kültürel birikimlerin (sanat, felsefe, ahlak, hukuk vb.) cüzlerinden biri olarak değerlendirmek doğru bir yaklaşım değildir. Ayrıca

³⁰⁸ İlmin önemi ile ilgili bazı ayetler için bkz. *Kur'an-ı Kerim Meali*, çev. Elmalılı M. Hamdi Yazır (İstanbul: Pusula Yayınları, 2007), En'am 6/35; A'raf 7/199; Nahl 16/125; Tâhâ 20/114; Zümer 39/9; Mücadele 58/11.

³⁰⁹ Hasan Tanrıverdi, "Din-Kültür İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 8/3 (2018), 599.

kültürün tüm alanlarına nüfuz eden dinlerin kültürden izole edilmesi de düşünülemez.³¹⁰ Bu öneri hayata geçirilse dahi evrensellikten söz edilemez.

Bu konuda sağlıklı tespitlerde bulunabilmek için hangi dinin kültür ile olan ilişkisinin ele alındığı oldukça önemlidir. Çünkü dinler; ulûhiyet, vahiy, peygamberlik, kitap, mucize, ubudiyet, mabet vb. kavramlarda benzerlik gösterse de bu kavramlara yükledikleri anlamlar bakımından birbirinden ayrılmaktadır. Yine bu durum adalet, özgürlük gibi değerlerin algılanışı için de söz konusudur. Bu anlam farklılıkları kültür ile din ilişkilerinde farklılıklar ortaya çıkarır. Dolayısıyla her dinin kültür ile olan ilişkisi farklılık göstermektedir. Örneğin dinlerdeki vahiy anlayışının ‘kişi merkezli vahiy modeli’ olması, dinin birçok farklı şekilde yorumlanmasına ve algılanmasına sebep olmaktadır. Çünkü vahiy, bu anlayışa göre bizzat Tanrı’nın enkarne olduğu varlıktır. Dolayısıyla da o dinin kutsal kitabı enkarnasyon olayının beşeri bir kaydı olmaktadır. Bu kitabın beşeri bir kayıt olması, aynı zamanda onun mutlak doğru olamayacağı anlamına geldiğinden, din adına birçok yorumun ortaya çıkışına da sebep olmaktadır. Dinî olan her şeyin yorum hâlini aldığı bu inanç biçimi, insan ürünü olmaktan öteye geçemeyecektir. Dolayısıyla insan ürünü olan her şey kültür olduğundan³¹¹ bu din de benimsenen yerlerde kültürün bizzat kendisi olmaktadır. Bu anlayışın hâkim olduğu dinler, Kılıç’ın ifadesiyle ‘kültür içinde üretilen din’lerdir. Oysa ‘önerme merkezli vahiy modeli’nin benimsendiği dinlerde ise vahiy bizzat kitabın kendisi olduğundan bu mesajlar mutlak doğru olarak kabul edilmektedir. Böyle bir anlayışta kitap/vahiy, inananları aracılığıyla toplumu oluşturur; toplum da vahiy edilen değer, buyruk ve ilkeler ile şekillenir.³¹² Bu anlayışın hâkim olduğu dinde, kültürün şekillendirici bir etkisi yoktur. Buradaki kültürün etkisi en fazla salt vahyin yorumlanış biçiminde görülecektir ki bu durum da vahyin kendisi üzerinde herhangi bir değişiklik/tahribat yaratmayacaktır. Böyle bir din, ‘kültürü şekillendiren din’ olarak kabul edilebilir. Söz konusu ilişki ‘önerme merkezli vahiy modeli’nde din ile kültürün her zaman birbirinden ayrı düşünülebilmesine imkân tanırken, bu durum ‘kişi merkezli vahiy modeli’nde ise imkânsız görünmektedir.³¹³

³¹⁰ Tanrıverdi, “Din-Kültür İlişkisi”, 597.

³¹¹ Çeçen, *Kültür ve Politika*, 25; Recep Kılıç, *Din ve Kültür İlişkisi Üzerine* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015), 13.

³¹² Kılıç, *Din ve Kültür İlişkisi Üzerine*, 20.

³¹³ Kılıç, *Din ve Kültür İlişkisi Üzerine*, 23-45.

Sonuç olarak, insanın anlam dünyası büyük oranda yaşadığı kültür tarafından şekillenmektedir. Seküler ateist insanların hayatına anlam katmayı hedefleyen Alain De Botton, değerlerin kültür aracılığıyla aktarılması hususunda, özellikle Hristiyanlık gibi dinlerin bir kültür hâlini aldığı yerlerde, kültürün dini şekillendirici etkisi nedeniyle önerisinin hayata geçirilemeyeceği, hayata geçirilse dahi etkisinin istenen düzeyde olamayacağı söylenebilir. Örneğin, insanların ortak değeri olan adalet, özgürlük gibi kavramların bile kültürlerin dinden izole edilememesinden kaynaklı olarak her kültürde algılanış biçimi değişiklik göstermektedir. Dolayısıyla günümüzde tüm toplumların yaşadığı sekülerleşme krizine bu gibi öneriler ile yön vermeye çalışıp onların anlam dünyasını zenginleştirme iddiası ütöpik bir uğraş olmaktan öteye geçemeyecektir.

2.2.4. Duygusal Öneriler

İnsan doğduğu an itibarıyla saf ve temiz bir varlıktır. Fakat zamanla hatalar yapmakta ve bazı kötülükler işlemektedir. Bu hatalar her yaşta olabileceği gibi hayatı yeni anlamlandırmaya başladığımız çocukluk döneminde de gerçekleşebilir. Çocukluk dönemindeki yapılan hataların güzel yanı ise insanın hep bir sığınağının (anne) olmasıdır.

Çocukluktaki gereksinimler, birey ne kadar olgunlaşırsa olgunlaşsın, gelecekte de bazen ihtiyaç olarak insanın karşısına çıkmaktadır. Çünkü insan büyümüş olsa dahi hatalar yapabilmekte ve bunun sonucu olarak da çoğu kez pişmanlık ve acı duymaktadır. Acı ve pişmanlıklarını paylaşarak güven ve rahatlık bulmak, sarılmak ya da sarmalanmak istemektedir. Bu gereksinim sebebiyle geçmişte sığınağı olan annesi gibi yüce bir varlığın şefkatine ve merhametine ihtiyaç duymaktadır. Alain De Botton'a göre dinler bu noktada inananları için büyük bir incelik sergilemiştir:

“Hristiyanlık, gereksinimlerimizi belirlerken de çok incelikli bir anlayışla hareket eder. Varlığını sürekli hissettiren, bir türlü pençesinden kurtulamadığımız gerçek bir anneye sahip olma arzumuzla yüzleşmeden, annenin sunduğu teselliye benzer bir teselli bulmamıza olanak sağlar.”³¹⁴

Hristiyanlık bunu Meryem Ana figürüyle, Çin’de yaşayan insanlar ise Guan Yin aracılığıyla gerçekleştirir. Dinlerdeki bu ve benzeri figürler insanların çocukluktaki şefkat arayışlarına ulaşmalarına olanak sağlamaktadır. Sığınılan kutsal varlıklar, insanların yaşadığı sıkıntılara, işlediği kötülüklere her zaman şefkat dolu

³¹⁴ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 169.

yaklaşmakta ve onları çok iyi anlamaktadır.³¹⁵ Bu şefkat dolu yaklaşım, insanlarda derin hissiyatlar uyandırmaktadır.

Eski Mısır mitolojisinde ise insanlar şefkat arayışını İsis adlı tanrıça figüründe bulmuştur. İsis; analık, kadınlık ve bereketin sembolü olmakla birlikte, kocası Osiris'in katledilişinden sonra bedeninin tüm parçalarını bularak tekrardan dirilmesini sağlayan bir acı ve şefkat kapısı olarak da anılmıştır.³¹⁶ Aynı zamanda İsis; çocukları koruyan, iyileştiren ve gözetleyen gibi niteliklere de sahiptir.³¹⁷

Resim 5. Kucağındaki bebeği (Horus) emziren İsis heykeli (Özhan Öztürk Makaleleri, “İsis Tanrıçası Kimdir?” (Erişim 16 Ocak 2023).)

Ateizm, mantıksal dünya görüşünde oldukça katı ve ısrarcıdır. Aynı zamanda dinlerin insanlardaki bu dürtüleri çocukça ele alıyor olmasını da eleştirir. Ancak Alain De Botton, ateizmin insanların zayıflıklarını görmek istememe

³¹⁵ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 162-165.

³¹⁶ Kürşat Haldun Akalın, “Göğün Kraliçesi İsis’in Geri Dönüşü: Hristiyanlıkta Meryem Ana Tapınması”, *İLTED* 45 (Haziran 2016), 94.

³¹⁷ Bense Banu Mirim Şen, *Anadolu’da İsis Kültü Karia, İonia, Aeolis, ve Troas Bölgeleri Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 4.

çabasının yanlış olduğunu ifade etmektedir. Bunun kibir ve kendini beğenmişlikten kaynaklandığını söyler. Bu noktada insanların olgunlaşması aşamasında bu zayıflıkları kabul etmenin ve onları teselli etmenin çok önemli olduğunu vurgulamıştır.³¹⁸ Dinlerin yaptığı gibi figürler aracılığıyla şefkat duygusunu hissettiren bu hayali zevkin, insanların tesellisi için büyük öneme sahip olduğunu iddia etmiştir.³¹⁹

Alain De Botton'a göre dinler, kendilerine ait mekânlarda ateizmin ilkel kabul ettiği bu arzulara dokunmakta ve bunu yaparken de gocunmamaktadır. Benzer bir ortam da seküler ateistler için inşa edilecek 'Şefkat Tapınakları' aracılığıyla oluşturulmalıdır. Bunun sonucunda uzlaşma problemi yaşanan arzular ile yüzleşilebilecek, sevgi ve şefkat dolu teselli imkânları doğacaktır.³²⁰

Resim 6. M. Cassatt'ın Çocuğun Banyosu tablonun da bulunacağı Şefkat Tapınağı (De Botton, *Ateistler İçin Din*, 171.)

³¹⁸ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 167.

³¹⁹ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 169.

³²⁰ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 170.

Alain De Botton'un düşünce sisteminde Şefkat Tapınakları'nın rolü, dinlerin kutsal mekânlarına biçtiği rolün bir benzeridir. Onun sisteminde bu tapınakların üzerine düşen görev dinlerin kutsal mekânlarındaki manevi havanın bir benzerini ziyaretçilerine hissettirebilmesidir. Ancak Şefkat Tapınakları ve içinde sergilenecek eserler hedef kitle seküler ateistler için temelde kutsal bir hüviyet taşımadığından onlara istenen değerleri bir nebze hatırlatsa da derinden etkilemesi ya da bu etkinin uzun soluklu olması zorlama bir beklenti olacaktır. Çünkü Meryem Ana'nın Hristiyanlar için, Guan Yin'in Çin'de yaşayanlar için ve İsis'in Mısırlılar için taşıdığı anlam, bu şefkat tapınağının kendisinde ya da burada sergilenen nesnelerde olmayacaktır. Ayrıca yine aynı nedenden dolayı bu kişilerin bir sonraki tapınak ziyaretleri ilk ziyarette yaşandığı varsayılan manevi havadan daha az ya da yoksun müze ziyareti gibi bir nitelik taşıması kuvvetle muhtemeldir. Daha sonraki ziyaretler ise aynı kişiler için herhangi bir heyecan taşımayacağından öngörülen etkiyi göstermeyecektir.

2.2.5. Megalomansal Öneriler

İnsanoğlu hayatta birçok sorunla karşılaşır ve bu sorunların kimisinin kendine çok ağır geldiğini düşünür. Özellikle bu durumun sadece kendi başına geliyor olduğu düşüncesi ise omuzladığı yükün ağırlığını daha da artırır. Tek otoritenin kendisi olduğunu varsayan seküler insan, bunların neden kendi başına geldiğini sorgulayıp durmaktadır. Oysa ne dünyayı ne de uçsuz bucaksız evreni insanoğlu yaratmamıştır.³²¹ Hayatın her anına müdahale etme gücünü kendisinde bulan insanoğlu,³²² anne karnında bile benliğine hâkim olamamaktadır.³²³

Alain De Botton'a göre dinî inançlar, insanların bu gerçeği görmesine ve başına gelen felaketlerin uçsuz bucaksız evrende ne kadar da küçük kaldığını fark etmesine yardımcı olmaktadır. Hayatta böyle acıların da var olduğunu ve bunun kabul edilmesi gerektiğini insanlara telkin ederler. Böylece insanların ferahlamasına aracılık ederler.³²⁴

Hız. Eyyûb'un yaşantısı inananları teselli etme konusunda örnek verilebilecek en güzel kıssalardan biridir. Hız. Eyyûb bolluk ve bereket içinde

³²¹ İnsanın kibirli oluşu ile ilgili örnek ayet için bkz. el-Sâffât 37/35.

³²² Bkz. el-Beled 90/5.

³²³ İnsanın yatarılış gereği zayıf oluşu ile ilgili örnek ayet için bkz. en-Nisa 4/28.

³²⁴ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 190.

herkesin imreneceği bir hayat yaşarken, başına gelen türlü musibetler sebebiyle birçok sıkıntı ile karşı karşıya kalmıştır. İnsanların, başına gelenler nedeniyle yaptıkları yorumlara aldırış etmemiş, Rabbi tarafından verilen bolluk ve bereketin her zaman bir emanetçisi olduğu bilinciyle hareket etmiştir. Bundan dolayı hayatının bir bölümünde verilen imkânların sonradan elinden alınmasına hiçbir şekilde isyan etmemiştir.³²⁵ Çünkü Hz. Eyyûb bilirdi ki "Allah hiç kimseye gücünün yeteceğinden başka yük yüklemez."³²⁶

Dinlere hayatında yer vermeyen insanların düşünceleri ve hayalleri sadece dünya ile sınırlıdır. Kendilerini aşan hiçbir şeyin olmadığını düşünmekte ve sert bir kayaya çarpıncaya kadar da kendilerini çok değerli ve özel görmektedirler. Hâlbuki insanı aşan birçok şeyin var olduğu aşikârdır.

Dinler, sonsuzluğu ya da çok ince ayrıntıları vurgulayarak dünyada insanların dahi hükmedemediği şeylerin var olduğunu göstermeye çalışır.³²⁷ Kutsal kitaplarda sık sık gök cisimlerinden, evrenin yaratılışından ve düzeninden bahsedilerek insanın acizliği vurgulanır. Örneğin; Güneş'in, Ay'ın, yıldızların ve tüm gezegenlerin yaratıcısı kabul edilen Tanrı, aynı zamanda tüm bunların kendilerine ait yörüngelerde hareket etmelerinin planlayıcısı ve sağlayıcısı olarak görülür.³²⁸ Bunun yanında asıl olanın dünya hayatı olmadığı, dolayısıyla da buradaki nimetlere körü körüne, hırsla bağlanılmaması gerektiği ve dünyanın geçiciliği hatırlatılır. Ayrıca sonsuz güç ve kudret sahibi olan Tanrı'nın insanlara bu dünyanın sonrasında ahiret hayatının var olduğunu bildirmesi, teselli açısından da büyük önem taşımaktadır. Örneğin, inanan bir kişi için ahiretin varlığı, Hz Eyyûb gibi bir yaşam sürmeye ve onun karşılaştığı benzer acılarla başa çıkabilmeye olanak sağlar. Karşılaşılan acılar ve düşülen çukurlar nedeniyle kişinin psikolojik yılgınlık hissetmesinin önüne geçer. Bu durumda dinler, hayata dair beslenen yüksek umutların boşa çıkabileceğinin ve her istenilen şeyin olmayabileceğinin normal karşılanmasına yardımcı olur.³²⁹

İnsan sık sık hatırlatılmaya muhtaç bir varlık olduğu için dinler bu düşünceyi hemen her uygulamada aşlamaktadır. Alain De Botton, seküler yaşamda

³²⁵ Hz. Eyyûb hakkında detaylı bilgi için bkz. Çakan – Solmaz, *Peygamberler ve Tevhid Mücadelesi*, 213-217.

³²⁶ el-Bakara 2/286.

³²⁷ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 189-190.

³²⁸ Bazı örnek ayetler için bkz. el-Bakara 2/29; En'am 6/96; A'raf 7/54; Ra'd 13/2; Enbiyâ 21/32-33; Hacc 22/61.

³²⁹ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 192.

da insanlarda bu duyguyu uyandıracak, büyük ve sonsuzluk hissiyatı verecek kozmik bir ölçü olması gerektiğini dile getirir: Bu kozmik varlık kutsal kitaplarda ve törebilimde sözü edilen yıldızlardır.³³⁰ Alain De Botton'un bu düşüncesinin temelinde Spinoza'nın şu ilkesi saklıdır: "Yaşadığımız acıları önemli bir varlık olduğumuza dair kapıldığımız yanılsamadan güç alarak canlı tutmak yerine temeldeki hiçliğimizi görüp kavramalıyız."³³¹

Alain De Botton, bu konuda kent meydanlarına konulmuş büyük televizyonlardan evreni gözlemleyen teleskopların verilerinin yayınlanması gerektiği önerisinde bulunmuştur.³³² Söz konusu önerinin insan için birçok yönden faydası olacağını iddia etmiştir:

"Ancak o zaman başarısızlıklarımızın, kırık kalplerimizin, bizi aramayanlara duyduğumuz nefretin ve kaçırdığımız fırsatlar yüzünden kapıldığımız pişmanlığın birleşimiyle oluşan o mutsuz ruh halimiz, galaksi görüntülerinin karşısında değişerek huzura doğru yol alacaktır. Büyükayı takımyıldızının sol köşesinin altında bulunan, dünyamızdan 23 milyon ışık yılı uzakta olan, spiral yapısıyla göze çarpan, kendi azameti içinde bizim durumumuzdan tamamen habersiz olan ve içimizi kavuran gözyaşlarından hiç etkilenmeyen Messier 101 galaksisini görmek ruhumuzu teselli edecek, bize çok iyi gelecektir."³³³

Ünlü İslam düşünürü Gazzâlî de gökyüzüne bakmanın kutsal kitapta da tavsiye ediliyor oluşundan³³⁴ yola çıkarak insana birçok yönden faydası olduğuna dikkat çekmiştir. Özellikle bu eylemin bireyi; âlemin ve semanın, ayın, güneşin ve diğer yıldızların yaratılışını ve hikmetini kavramada tefekkür sürecine götürdüğünü belirtmiştir. Bu sürecin Tanrı'nın ilmine, kudretine ve iradesine hayranlık beslenmesi ile sonuçlanacağını öne sürmüştür. Dolayısıyla da bireyi Tanrı'nın varlığına götüreceğini belirtmiştir.³³⁵ Öte yandan, gökyüzüne bakmanın üzüntüyü ve vesveseyi azalttığını, evhamı ve olumsuz fikirleri giderdiğini, Allah'ı hatırlattığını, kalpte Allah'a saygıyı yeşerttiğini, seveda hastalığına iyi geldiğini, hasret çekenleri teselli ettiğini ve sevenlere ünsiyet verdiğini iddia etmiştir.³³⁶

Gökyüzüne bakmanın insana psikolojik açıdan iyi geldiğini saptamak zor değildir. Fakat bu eylemin hedef kitle seküler ateistler için ne kadar faydalı olacağı tartışılması gereken bir konudur. Alain De Botton'un bu önerisi, seküler ateistlerde

³³⁰ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 193.

³³¹ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 191.

³³² De Botton, *Ateistler İçin Din*, 194.

³³³ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 194.

³³⁴ Kaf 50/6.

³³⁵ Bkz. Gazalî, *Gökyüzüne Bakmanın Faydaları*, çev. Ramazan Balcı (İstanbul: Nesil Yayınları, 2023).

³³⁶ Gazalî, *Gökyüzüne Bakmanın Faydaları*, 17.

gökyüzüne ve buradaki cisimlere karşı olan ilgiyi artıracaktır. Fakat bu ilgi beraberinde ‘Uçsuz bucaksız evren, dünya, gezegenler ya da zaman nasıl meydana gelmiştir?’, ‘Gök cisimlerin bu şekliyle oluşabilmesi için hangi hassas ayarların bir araya gelmesi gerekmektedir?’, ‘Bu hassas ayarların olması gerektiği gibi olma olasılığının imkânı nedir?’, ‘Bu imkânı anlayabilecek ve açıklayabilecek ‘ben’in bu evren ile uyumu nasıl gerçekleşmiştir?’ ya da ‘Neden her şey öyle değil de böyledir?’ gibi çeşitli soruları da akla getirecektir. Çünkü dinler bu konuya salt insanların ruhunu iyileştirici ve ferahlatıcı etkisi nedeniyle eğilmemiştir. Temelde Tanrı’nın varlığına delil teşkil ettiği için önemsemişlerdir.

Bu sorgulamalar neticesinde kendini tek otorite kabul ettiği bilimin kucağında bulacak olan seküler ateist birey, kendisinin çeşitli araştırmalara itildiği bir durumla karşı karşıya kalacaktır. Örneğin, evrenin ve zamanın başlangıcı hakkında bilimin ne dediği artık onun için daha da önemli bir hâle gelecektir. Modern bilim bu konuda iddia edilenin aksine evrenin ezelden beri var olmadığını ortaya koymaktadır. Big Bang teorisi çerçevesinde ortaya konulan argümanlar ve Einstein’ın izafiyet teorisi gibi araştırmalar, bilimin haklılık payını teistik görüşlerden yana kullandığını göstermektedir. G. L. Schroeder’e göre de başlangıçtan itibaren ortaya çıkan hassas dengeler ve aralarındaki uyum, bu süreçteki mükemmellikleri rastlantısal olarak açıklamayı makul kılmamaktadır. Bu noktada modern bilim ile birlikte astrolojik ve kozmolojik verilerle çelişenin teistik tezler değil, ateistlerin öne sürdüğü tezler olduğu görülecektir. Bunca bilimsel veriye rağmen yine de evrenin ezeli oluşunun savunulması bilimle örtüşmeyeceği gibi felsefî ya da dinî bir dogma olmaktan öteye geçemeyeceği de açıktır.³³⁷ Hâliyle bu durum, seküler ateist bireyi tasarım delili³³⁸ olarak adlandırılan argümana götürecektir.

Öte yandan 20. yüzyılda fizik biliminin gelişimiyle birlikte daha net anlaşılabilen ince ayarların ya da hassas dengelerin verileri de bu noktada seküler ateist bireyleri derinden sarsacak niteliğe sahiptir. Bu bilimsel veriler, canlılığın oluşumunun ve devamının çok ince hassas ayarlara bağlı olduğunu ortaya koymuştur. Örneğin, kütle çekim kuvvetinin şiddeti olduğundan daha fazla olsaydı

³³⁷ Emre Dorman, *Modern Bilim: “Tanrı Var”* (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2017), 111-117.

³³⁸ Tasarım delili varlıklardaki düzen ve gayeden yola çıkılarak akıllı ve kudretli bir Tasarımcı’nın olduğu kanaatine varılan delildir. Tasarım Delili hakkında detaylı bilgi için bkz. Dorman, *Modern Bilim: “Tanrı Var”*, 58-67.

yıldızların bu güce direnemeyip kara deliklere dönüşümü gerçekleşirdi. Eğer daha az olsaydı da elementlerin çoğunun oluşması söz konusu bile olamazdı. Yani her iki durumda da canlılığın oluşumu mümkün olmazdı.³³⁹ Diğer bir örnekte ise zayıf nükleer kuvvet olduğundan artı veya eksi yönde farklı bir değere sahip olsaydı yine her iki durumda da canlıların oluşabileceği bir ortam oluşamayacak, dolayısıyla da canlılık olmayacaktı.³⁴⁰ Bu kuvvetin şiddetinde 10^{100} 'de 1'lik değişim bile canlılığın oluşumunu imkânsız kılmaktadır. 10^{100} 'de 1 olasılığın gerçekleşme imkânının neye karşılık geldiğinin kavranması, konunun daha iyi anlaşılması noktasında yararlı olacaktır. Taslaman, bu olasılığı, bütün çöllerdeki, kumsallardaki ve okyanus diplerindeki kum tanelerinin arasından birini seçip tekrar o kum yığınının içine bıraktıktan sonra tek seferde daha önce seçilen kum tanesinin bulunabilme olasılığından daha düşük olduğuyla örneklendirmiştir.³⁴¹ Üstelik bu olasılık, salt bir hassas ayar üzerinde canlılığın oluşumu imkânını göstermektedir. Canlılığı mümkün kılan bu olasılığın ateistlerin iddia ettiği gibi rastgele olduğu açıklamasından ise teizmin iddia ettiği gibi bilinçli bir Tasarımcı tarafından tercih edildiği açıklaması daha gerçekçi ve akılcı görünmektedir.

Gökyüzünü gözlemleyen bir teist için yıldızların ya da gezegenlerin oluşumunda şaşılacak bir durum yoktur. Çünkü bunlar Yaratıcı tarafından bilinçli bir şekilde tasarlanmıştır. Dolayısıyla da teist birinin gökyüzüne ya da gök cisimlerine bakıp hayranlık duyması, acziyetini anlaması ve ferahlaması Tanrı'ya, ilmine ve kudretine olan inancı ile yakından ilişkilidir. Benzer bir etkinin Tanrı'nın varlığına inanmayan bir kitlede meydana gelmesini beklemek çok da gerçekçi olmayacaktır. Alain De Botton'un bu önerisi kendi düşüncesine hizmetten çok, bilimsel parametreler ile örtüşen dinlerin işine yarayacaktır. Çünkü doğru adımlarla yapılan bu sorgulamaların ve araştırmaların, seküler ateist bireyleri bir Tanrı'nın varlığı inancına götürme olasılığı çok zayıf bir beklenti olarak değerlendirilmemelidir. Örneğin 20. yüzyılın en etkili ateistlerinden biri olan Antony Flew (Felsefeci), bilimin sunduğu kanıtlar neticesinde artık Tanrı'nın var olduğuna inanmaya başlamış ve *There is A God* (Tanrı Var) adlı eserini kaleme almıştır.³⁴² Yine ateist ve agnostik bilim adamlarından Fred Hoyle (Astrofizikçi), Paul Davies (Astrofizikçi), Arno

³³⁹ Caner Taslaman, *Evrin Teorisi, Felsefe ve Tanrı* (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2017), 349-350.

³⁴⁰ Benzer hassas ayar örnekleri için bkz. Dorman, *Modern Bilim: "Tanrı Var"*, 185-202.

³⁴¹ Taslaman, *Evrin Teorisi, Felsefe ve Tanrı*, 350-352.

³⁴² Dorman, *Modern Bilim: "Tanrı Var"*, 208-209.

Penzias (Nobel Fizik Ödülü Sahibi), Stephen Hawking (Astrofizikçi), Henry Fritz Schaefer (Kimya Profesörü), Alexander Polyakov (Matematikçi), Barry Parker (Kozmolojist) ve Carl Woese (Mikrobiyolojist) gibi isimler de bu kanıtlar neticesinde görüşlerini değiştirmişlerdir.³⁴³ Dolayısıyla buradaki hedef kitle seküler ateist bireyler için iki seçenek vardır: Ya teizmi benimseyecek ya da bu akılcı ve bilimsel gerçekleri görmesine rağmen eski yaşamına devam edecektir ki bu da o kesimde karmaşa ve bunalım gibi çeşitli sorunlara neden olacaktır.

2.2.6. Estetiksel Öneriler

Felsefenin temel konularından biri olan estetik, tanımı itibariyle birçok farklı şekilde ifade edilmektedir. Genel olarak ‘sanat ve güzellik ile ilgili alanlarda değerleri konu edinen felsefi disiplin’ olarak tanımlanabilir.³⁴⁴ Estetik, yani güzellik, insan hayatından ayrı düşünülemeyen bir kavramdır. Her beşeri tecrübenin estetik bir boyutu bulunmaktadır. İnsanın daha çok duygu ve hayal dünyasını ilgilendiren estetik, bir boyutuyla teemmül ve tefekkür dünyasıyla da yakından ilişkilidir.³⁴⁵ Buradan hareketle Alain De Botton, sanat ve mimarinin estetiksel boyutundan yola çıkarak seküler ateist bireylerin anlam arayışlarına ışık tutabilmeyi hedeflemektedir.

2.2.6.1. Sanat

Sanat, insanın iç âlemini görülebilir ve duyulabilir kılan, bu âlemi objektifleştiren, mesajlar iletebilecek forma sokan beşeri bir faaliyettir.³⁴⁶ Tarih boyunca insanları eğitmede, iyileştirmede, tedavi etmede ve toplumsallaştırmada çok önemli bir rol oynayan sanat, insanların duygu, düşünce ve inanışlarını ifade edebilme yollarından biri olarak görülmüştür. Ayrıca insanların birbirlerini anlamalarını sağlayan bir iletişim aracı olarak kullanılmıştır.³⁴⁷ Sanat öyle bir iletişim aracıdır ki onunla iletilen mesajlar başka hiçbir şey ile iletemezdir.³⁴⁸ Onun aracılığıyla yaşantılar ve bu yaşantıların insan üzerinde bıraktığı izler somut hâle getirilmiştir.

³⁴³ Dorman, *Modern Bilim: “Tanrı Var”*, 203-219.

³⁴⁴ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), 314.

³⁴⁵ Aydın, *Din Felsefesi*, 295.

³⁴⁶ Aydın, *Din Felsefesi*, 298.

³⁴⁷ Levent Mercin – Ali Osman Alakuş, “Birey ve Toplum İçin Sanat Eğitiminin Gerekliliği”, *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi* 9 (Aralık 2007), 16-17.

³⁴⁸ Aydın, *Din Felsefesi*, 298.

İnsanın salt bilimsel mekanikliğe dayalı bir yaşam sürmesi düşünülemez. Bu durum mümkün olsa bile insan doğasına aykırıdır.³⁴⁹ Estetik gereksinimlerini dışarıda tutması mümkün değildir. Hatta Darwin, yeniden bu hayatı yaşama imkânı bulsaydı en az haftada bir şiir okumayı ve müzik dinlemeyi alışkanlık hâline getireceğini belirtmiştir. Ayrıca estetik zevklerden uzak kalmanın mutluluğun yitirilmesine, zihnin zarara uğramasına ve hatta ahlaki dokunun zayıflamasına sebebiyet vereceğini iddia etmiştir.³⁵⁰

Sanatın önemli olduğu, topluma ve bireye katkılarının bulunduğu hemen herkes tarafından büyük oranda kabul edilmektedir. Alain De Botton da sanatın çok önemli olduğunu vurgulayarak farklı bir bakış açısıyla bu konuya eğilmiştir. Ona göre, insanlar eksikliğini hissettiği nitelikleri içeren nesneleri güzel bulurlar. Sahip olunamayan erdemleri barındıran üsluplar insanların beğenisini kazanırlar. Birçok zıtlık barındıran bu yaşamda (basitlik ve karmaşıklık, sadelik ve lüks, güvenlik ve tehlike, mantık ve hayal gücü vs.) insanın dengesini ve sağduyusunu yitirmesi, bir uçtan öteki uca savrulması hiç de zor görülmemelidir. İşte sanata duyulan gereksinim de bu dengeyi korumak adına çok önemlidir.³⁵¹ İngiliz şair ve kültür eleştirmeni Matthew Arnold da sanatın, kişinin derin endişelerine ve gerginliklerine çözüm öneren bir araç olduğunu ileri sürmüştür. Sanat eserinin; sezgileri düzeltebildiğine, güzelliğin daha iyi algılanabilmesi noktasında insanları yönlendirdiğine, duyarlılığı güçlendirdiğine, empati kurmayı geliştirdiğine ve ahlaki bakış açısını dengeye oturtabildiğine işaret etmiştir.³⁵²

Alain De Botton’a göre, seküler ateistler için ise bu durum biraz farklıdır. Ona göre, seküler ateist bireyler sürekli sanatın çok önemli olduğunu vurgulayıp dururlar. Fakat sıra sanatın neden önemli olduğu sorusuna gelince, verdikleri cevap kendilerini totolojiye sürükler. İnanmayanlar için bir bakıma sanat, önemli olduğu için önemlidir. Fakat bu sav, ona göre gerektiği kadar tatmin edici değildir.³⁵³

Dinler ise sanatın neden önemli olduğunu cevaplamakta hiç zorlanmamışlardır. Kutsal kitaplarında geçen ‘âlemin güzel yaratıldığı’ ile ilgili bölümler, ahlaki ve fiziki güzellikleri anlatmak için kullanılan kelimelerin benzer

³⁴⁹ Aydın Işık, “Din ve Sanat İlişkisi”, *Din Felsefesi*, ed. Recep Kılıç – Mehmet Sait Reçber (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 396.

³⁵⁰ Aydın, *Din Felsefesi*, 296.

³⁵¹ Alain De Botton, *Mutluluğun Mimarisi*, çev. Banu Tellioglu (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2023), 171.

³⁵² De Botton, *Statü Endişesi*, 151.

³⁵³ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 202.

oluşu,³⁵⁴ evrendeki var olan hassas düzenin bir güzellik olarak algılanıp Tanrı'nın varlığıyla ilişkilendirilmesi³⁵⁵ gibi birçok şey onlar için sanatı önemli kılmıştır. Ayrıca dinler, sanatın sağlıklı bir ruha sahip olmayı sağladığını, neye şükretmemiz gerektiğini ya da neyden uzaklaşmamız gerektiğini, hangi duyguların değerli olduğunu ya da hangilerinden kaçınılması gerektiğini bizlere nakşeden bir araç olduğunu söyler.³⁵⁶ Sanatın eğitici ve tedavi edici yönünün yanında, güzelin ve sanatın arındırıcı bir doğası olduğu iddiası da dinlerin sanata önem vermesinin başka nedenleri arasında sayılabilir.³⁵⁷

Alain De Botton'a göre seküler ateistler, dinlerin sanatsal yapılarına karşılık bu konudaki açlıklarını giderebilmek için müzeleri bir bakıma kiliseleştirmişlerdir. İncanın yokluğundaki boşluğu doldurma görevini müzelere yüklemişlerdir. Günümüzde yazılan eserlerin İncil'in yerini tuttuğu düşüncesi gibi, söz konusu sanat olduğunda da bu sorumluluk müzelere verilmiştir.³⁵⁸ Örneğin, 18. yüzyılın sonlarına doğru Fransa'daki hükümetin kiliseden resmi olarak ayrılmasıyla birlikte, çok kısa sürede Louvre Sarayı'nın Fransa'nın ilk ulusal müzesine dönüştürülmesi ve kiliseden yağmalanan eşyalarla doldurulması bir tesadüf olarak görülmemelidir. Louvre Sarayı'nda olduğu gibi, o dönemlerde dinî yapılardan çalınan birçok esere müzeler ev sahipliği yapmıştır. Ancak Alain De Botton'a göre, eserler yerinden koparılıp bir müzeye konduğunda kutsallık değerini yitirip artık hakkında bilgi toplanması gereken bir nesne olarak algılanmaktadır. Ne anlam ifade ettiğinden çok, hangi yıllarda yapıldığı, sanatçının kişisel bilgileri, hangi akımın etkisinde kaldığı gibi sanat uzmanının bilmesi gereken somut bilgilerin ötesine geçememektedir. Bu şekilde sunulan bilgilerin de insanların büyük bir kısmının ilgisini çekmediği görülmektedir. Bu durumda müzeler önemli olmakla birlikte sergileme gücü, insanların ruhunun derinliklerine dinlerin sunduğu sanatsal değerler gibi tesir edememektedir. Dolayısıyla Alain De Botton'a göre, bu nesneler bağlamından koparılması nedeniyle benliğimizle ilişik kurmakta zayıf kalmaktadır. O, sergilenen sanatın değil konulduğu çerçevenin uygun olmadığı kanaatindedir.³⁵⁹

³⁵⁴ Aydın, *Din Felsefesi*, 299.

³⁵⁵ Işık, "Din ve Sanat İlişkisi", 397-398.

³⁵⁶ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 207.

³⁵⁷ Detaylı bilgi için bkz. Işık, "Din ve Sanat İlişkisi", 404-412.

³⁵⁸ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 200-201.

³⁵⁹ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 201-202.

Resim 7. Saint-Denis Manastırı'ndan el konulup sergilenen Bakire ve Çocuk (De Botton, *Ateistler İçin Din*, 203.)

Öte yandan dinler, insanın unutkan bir varlık olduğu gerçeğinden hareketle günlük hayatın akışında birçok değerli düşüncenin ya da duygunun insan nezdinde donuklaştığının farkındadır. Örneğin hemen her insan nazik, anlayışlı, merhametli biri olması gerektiğini bilir; fakat çoğu zaman bu duygular anlamını yitirir. Uyandırılması ve harekete geçirilebilmesi için seslenilmesi gerekir. İşte bu yönüyle Alain De Botton'a göre sanat, insanın gereksinim duyduğu önemli bir araç olmaktadır. Ona göre kısaca iyi sanat, ruhlarımızın düzgün bir biçimde soluk almasını sağlayan düşüncelerin duyusal sunumudur.³⁶⁰

Dinlerin, özellikle de Hristiyanlığın en fazla dikkat çektiği noktalardan biri -Alain De Botton'un da sıkça değindiği- acı duygusudur. İnsanlar hayatında birçok olumsuz olay yaşamaktayken bu olumsuzlukların sadece kendinin başına geliyor olduğu düşüncesi kişinin canını daha fazla yakmaktadır. Bu ayrıntıyı fark eden Hristiyanlığın, Hz. İsa'nın çarmıha gerilişini etkili bir biçimde kullandığı gözlemlenmektedir. Buna göre, Hz. İsa'nın bir insanın yaşayabileceği en korkunç acıları yaşadığı ifade edilir. Bir bakıma kullanılan bu metot -insanların başına gelen kötü durumların sadece kendinin başına gelmediği, en korkunçlarının Hz. İsa

³⁶⁰ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 209.

tarafından yaşandığı fikrini aşlamak- insanlarda şefkat ve merhamet duygusunu geliştirip onları psikolojik ve ahlaki açıdan daha güçlü kıldığından dolayı başarılı kabul edilebilir.³⁶¹

“Roma’daki bir kardeşlik örgütü, on dördüncü yüzyıldan on dokuzuncu yüzyılın sonuna dek darağacına gönderilen mahkûmlara *tavolette*, yani Hristiyanlık tarihinden resimlerin olduğu küçük tahtalar göstermesiyle ün salmıştı. Genellikle çarmıha gerilmiş İsa ile Bakire ve Çocuk resimlerinin olduğu bu tahtaları idam mahkûmlarına hayatlarının son dakikalarında huzur bulmaları için gösteriyorlardı. Resimlerin böylesine kurtarıcı bir gücü olduğuna duyulan inancın daha belirgin olduğu başka bir örnek bulmak zordur. Kardeşlik örgütü aslında Hristiyan sanatının tarih boyunca benimsemiş olduğu görevi uygulamaktan başka bir şey yapmamıştı: Zor anlarımızda en önemli düşüncelerin resmedildiği tablolara bakmak, hem yaşamaya devam etmemizi hem de huzurlu bir ölüme kavuşmamızı sağlar.”³⁶²

Ateist sanatçıların da bu ve benzeri amaçlardan yola çıkarak ‘Boşanmanın Yirmi Bir Acısı’, ‘Ergenliğin On İki Acısı’ vb. başlıklı resimler yapması gerektiği önerisinde bulunan Alain De Botton, bu tür uygulamaların, eserlerin sergileneceği mekânların özenle seçildiği ya da oluşturulduğu takdirde, seküler ateistlerin anlam arayışında etkili olacağı görüşündedir.³⁶³ Çünkü onun bu konuda örnek olarak aldığı Hristiyanlık inancına göre iyi sanat, sergilendiği takdirde insandaki değerleri uyandırıcı bir özelliğe sahip olmalıdır.³⁶⁴

Günümüzdeki çoğu sanat eseri karşısındaki insana derin hisler uyandıramamaktadır. Bu durumun birçok sebebi olmakla birlikte dikkate değer sebeplerinden biri de sanatın ne için icra edildiği ile eseri gözlemleyen kişi arasında herhangi bir ilişkinin kurulamamasından kaynaklanır. Alain De Botton’a göre, dindar sanatçılar bu ilişki seküler sanatçılara göre daha iyi kurmaktadır. Ona göre, dindar sanatçılar iyi ya da kötü davranışları resmederek, çoğu kez unutulsa da asıl benimsenmesi gereken duygu ve düşüncelerin insanlara hatırlatılması amacıyla yola çıkmaktadır. Ayrıca bu amacı gerçekleştirirken sürekli yeniden üretme ve eskiyi taklit etmeme gereksinimiyle hareket ederler. Böylece eser ile gözlemleyen kişi arasında daha kolay ve etkili bir bağ kurulmaktadır.³⁶⁵ Örneğin, gözlemciyi etkilemesi bakımından basit ve belli bir amaç doğrultusunda, sürekli yenilenen temalarla sunulan bir sanat eserinin, farklı ya da karmaşık amaçlarla ve sürekli aynı veya benzer temayla icra edilen bir sanat eserinden daha fazla etki uyandıracığı açıktır.

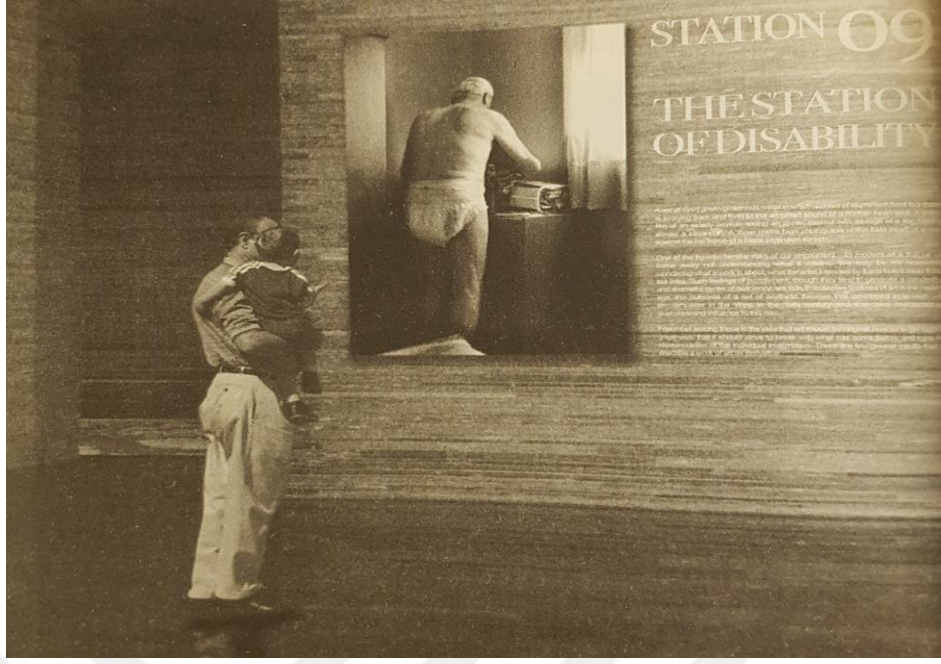
³⁶¹ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 213-214.

³⁶² De Botton, *Ateistler İçin Din*, 211.

³⁶³ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 214.

³⁶⁴ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 227.

³⁶⁵ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 229.

Resim 8. 9. Durak: Güçsüzlük Durağı, seküler bir hayali diziden (De Botton, *Ateistler İçin Din*, 218.)

Öte yandan, Alain De Botton'a göre dinler, sanatın amacının ve etkisinin yanında bu eserlerin nasıl sınıfsal kategorilere ayrılması gerektiği konusunda da başarıya ulaşmışlardır:

“Dinler, sanatın temaları ve amaçlarıyla ilgili yeniden düşünmemizi sağlamanın yanı sıra, yapıtların sınıflandırıldığı kategorileri de gözden geçirmemize olanak tanır. Modern müzelerdeki salonlar genellikle ‘On Dokuzuncu Yüzyıl’, ‘Kuzey İtalya Okulu’, vb. başlıklar altında sınıflandırılır. Bu başlıklar, salondaki sergileri düzenleyen küratörlerin eğitimi aldıkları akademik gelenekleri yansıtır. Ancak bu sınıflandırma müzelere gidenlerin iç dünyalarının gereksinimlerine yanıt vermez, tıpkı edebiyatın üniversitede ‘On Dokuzuncu Yüzyıl Amerikan Romanı’ ya da ‘Şarلمان Dönemi Şiiri’ gibi bölümlere ayrılmasının okurların ruhsal gereksinimlerini karşılamaması gibi.”³⁶⁶

Alain De Botton, aklındaki yeni müze sistemini gerçekleştirebilmek için Santa Maria Gloirosa dei Frari adlı kiliseyi örnek vermektedir. Bu kilise farklı yerlerde ve farklı zamanlarda üretilmiş eserleri insanlara sergilemekten çekinmemiştir. Eserler sergilenirken sanatçılara, sanatçıların desteklediği akımlara ve eğilimlere göre ya da dönemlere göre sınıflandırılmamış; insan ruhuna ve psikolojisine ne denli etki ettiği dikkate alınarak bir araya getirilmiştir.³⁶⁷

Geçmiş dönemlerden bu yana teolojinin ihtiyaçlarını karşılamada oldukça başarılı bir araç olarak kullanılan sanat, Alain De Botton'a göre günümüzde psikolojinin ihtiyaçlarını karşılamak için de gündeme alınmalıdır. Müzelerin salt sanat eserlerinin sunulduğu bir yer olmaktan çıkıp aynı zamanda insanların kendini

³⁶⁶ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 234.

³⁶⁷ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 235.

tanınmasına, daha iyi ve erdemli bir insan olmasına, yaşanan olumsuzluklara ve acılara karşı daha fazla duyarlı hâle gelmesine yardımcı olması gerektiğini ifade eder. Müzelerin üstlendiği bu asil vazifenin olumlu sonuç vermesini olanaksız gibi görse de bunun tek yolunun iyilik ve erdemleri hatırlatan sanat eserlerinin bir araya getirilmesinden geçtiğini iddia etmektedir.³⁶⁸

Özetle, Alain De Botton dinlerin; sanata yaklaşım tarzının, sanatı ele alma amacının, sunuş biçiminin, kategorize etme şeklinin ve hedeflerinin örnek alınması gerektiğini ifade etmiştir. Bu uygulamanın da seküler ateistlerin hayatına anlam katacağını iddia etmiştir. Bu şekliyle sanat başlığı altında incelediğimiz söz konusu öneri birçok nedenden dolayı rasyonel bakış açısıyla bağdaşmamaktadır. Bunlardan birkaçını sebepleriyle birlikte aktarmak, önerinin değerlendirilmesi bakımından kanaatimizce yeterli olacaktır.

Sanat eseri, doğru özellikleri -içtenlik, estetik değer, yaratıcılık ve özgünlük, teknik ustalık- taşıdığı takdirde bireydeki duyguları harekete geçirme, düşünceleri yönlendirme, ilham verme gibi etkiler yaratmaktadır. Bireyin duygu ve düşünce dünyasını şekillendiren bu etkiler, bireyi birey yapan tecrübelerden birini yani estetik tecrübeyi meydana getirmektedir. Estetik tecrübe sırasında kişi, duyu yoluyla algıladığı objeyi aşarak, ona ya da kendine bu tecrübenin etkisiyle değer atfetmektedir. Bu durum ise estetik tecrübenin aşkın ile ilişkilendirilmesine sebep olmaktadır.³⁶⁹ Bireyi çokça etkileyen bu tecrübe sırasında duyular tarafından algılanamayan bazı şeylerin ancak akıl ile çıkarılabileceği idrakine varılır. İşte estetik tecrübenin Tanrı'nın varlığına işaret etmesi de buna benzer bir durumdur.³⁷⁰ Hatta Gazzâlî'nin eserleri incelendiğinde Tanrı'nın varlığının delillerinden biri olan gaye ve nizam delili, insanlar tarafından daha kolay anlaşılacağı düşünüldüğünden bir çeşit estetik delil görünümünde ele alınmıştır. Çünkü ona göre, güzelliğin idraki farklı derecelerde de olsa, herkes için mümkündür.³⁷¹ Sanattan dine varılan bu anlayıştan hareketle tabî ve beşeri güzelliklerin ilmi ve zihni tecrübeler ile beraber, insanlarda Tanrı inancının oluşmasına ya da bu inancın sağlam temellere oturtulmasına imkân tanıyor olması zorlama bir olasılık olarak görülmemelidir.

³⁶⁸ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 236.

³⁶⁹ Işık, "Din ve Sanat İlişkisi", 392.

³⁷⁰ Işık, "Din ve Sanat İlişkisi", 394.

³⁷¹ Aydın, *Din Felsefesi*, 300-301.

Ayrıca dinler sanatı asli değerleri çerçevesinde ele almaktadır. Güzel olan övülür ve hayata yansıtılması istenir. Çünkü dinlere göre güzelliklerin farkında olmak ve yaşatmak, Tanrı'yı bilmenin yollarını açmaktadır. Dolayısıyla güzelliğin bilincinde olmak ile güzel olanı ortaya koymak bir bakıma kulluk ile eş değer olarak görülür. Örneğin, İslam inancında 'ihsan' kavramı ile Allah'ın her işte güzelliği farz kıldığı benimsenmiştir. Bu anlamda güzellik, Hakk'ın ve âlemdeki tezahürlerinin asli bir niteliği olarak algılanmıştır. Gerçek güzel olan Tanrı, aynı zamanda güzelliğin de kaynağıdır.³⁷² Dinden sanata varılan bu yaklaşımda sanat, derin düşünceler neticesinde insanlara hakikati hatırlatıcı ve temaşa tecrübesi yaşatan bir araç olarak kullanılmıştır.

Sonuç olarak, güzelliğin tabîî ya da beşerî boyutlarının dikkate alındığı bir estetik objenin, bunların tamamının kaynağının Tanrı olduğu bilinciyle hareket eden sanatçı ve gözlemci ile bilimsel mekanik dışında herhangi bir gerçeklik tanımayan ve teolojik inançtan yoksun bir güzellik/beğeni anlayışlarına sahip olan seküler ateist sanatçı ve gözlemci için aynı etkileri/sonuçları doğurmayacağı gayet açıktır. Sanata kaynak bulma ve anlamlandırma biçimindeki bu gibi farklılıklar, söz konusu önerideki diğer adımların önerilen şekilde gerçekleştirilmesi hâlinde dahi istenen şekilde sonuçlanmasının önüne geçecektir. Çünkü amaç ile sonuç arasında sıkı bir bağlantı vardır. Dinler iyiliği, güzeli ve hakikati hatırlatma amacıyla hareket ettiğinden doğal olarak sonuç da ona göre şekillenecektir. Dindar sanatçılar tarafından içtenlikle bu amaçlar doğrultusunda icra edilen sanat eseri, doğrudan ya da dolaylı olarak inananlar için kutsal olana işaret ettiğinden bu eserin bireyleri etkileme gücü, seküler ateist sanatçıların içtenlikten uzak icra edilen müzelerdeki eserlerine göre çok daha fazla olacaktır. Ayrıca bu eserler, hakkında bilgi edinilmesi gereken eserlerden ziyade üzerine düşünülmesi istenen eserler olduğundan, inancılı bireylerin zihni ve ilmi tecrübelerinden dolayı, seküler ateist bireylerde benzer bir düşünsel etki, algılayış ve kavrayış yaratmayacağından, onların hayatına anlam katma çabası başarısızlıkla sonuçlanacaktır.

2.2.6.2. Mimari

İnsanlara içinde hareket etme imkânı tanıyan mekânlar yapı olarak değerlendirilir. Ancak uzmanlarca her yapı, mimari bir eser olarak kabul edilmez.

³⁷² Işık, “Din ve Sanat İlişkisi”, 402.

Çünkü yapının işlevsel niteliklerinin yanında parçaların görsel uyumu, orantısı, biçimsel düzeni gibi o yapıya ilişkin mükemmelliğin dışsal belirtilerine de bakılması gereklidir. İnsanların salt biyolojik ihtiyaçlarını değil, aynı zamanda psikolojik ve entelektüel ihtiyaçlarını karşılayan estetik yönü de tatmin edici olmalıdır. Yani bir yapının mimari bir eser niteliğine sahip olabilmesi için estetiksel çekiciliğinin bulunması gerekmektedir.³⁷³

Günümüzde mimari bütün bireyleri ilgilendiren bir sanat dalı olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü o kentte yaşayan bütün insanların seyretmek zorunda kaldığı tek sanat türü mimaridir. Fakat günümüz endüstri kentleri insanların mimari konuda estetik haz yaşamasına engel olmaktadır. Dolayısıyla da endüstri kentlerinin veremediği estetik hazlar, eski kent yapılarında aranmaktadır.

Alain De Botton da günümüzde özellikle büyük şehirlerdeki mimari yapıların bireylere estetik haz vermekten uzak olduğuna dikkat çekmiştir. Bu konuya devletler tarafından da gerektiği kadar önem verilmediğini düşünmektedir. Devletler için asıl önemli olan şeyin arsanın mülkiyet durumu olduğunu, içindeki yapının insanların beğenisini kazanıp kazanmayacağını ya da yoldan geçenlerin göz zevkine hitap edip etmeyeceğinin çok da önemli olmadığını ifade etmiştir.³⁷⁴ O, şehir planlamalarının estetiksel kaygıdan uzak olması nedeniyle insanların içten içe ruhunu daraltan bu yapıları protestanlaşma olarak tanımlamaktadır: "Modern dünya, arazi kullanımına gösterdiği sonsuz hoşgörü sonucunda bizlere ayağımıza bakarak yürümekten başka bir seçenek bırakmamıştır; işte tam da bu nedenle modern dünya seküler anlamıyla kesinlikle *protestandır*."³⁷⁵

Protestanlık, taraftar bulduğu kesimlerde görsel sanatlara karşı keskin bir olumsuz tutum sergilemiştir. Hristiyanlığın diğer mezheplerini, özellikle de Katolik mezhebini, asıl verilmek istenen mesajı örten, duyuları gereksizce meşgul eden, gösteriş ve karmaşa ile dolu olmakla suçlamıştır. Tanrı'ya ulaşmanın yolunun sadelikten ve yalnızca kutsal kitaptan geçtiğini savunmuştur.³⁷⁶ Bu doğrultuda Protestanlar kiliselerini oldukça sade ve gösteriştan uzak bir biçimde inşa etmişlerdir.

³⁷³ Yüksel Gögebakan, "Estetik ve Kentsel Yapılanma Üzerindeki Etkisi", *İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi* 2/4 (2012), 78-80.

³⁷⁴ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 240.

³⁷⁵ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 240.

³⁷⁶ Jacques Waardenburg, "Protestanlık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/352.

Böylece ibadetin asıl amacından uzaklaşmayacağını ve dikkatin başka şeylere kaymayacağını düşünmüşlerdir.³⁷⁷

John Calvin, Protestanların söz konusu eleştirisini haklı bularak Tanrı'nın sadece Kitap/Söz aracılığıyla bilineceğini savunmuştur. İyiliğin kaynağı olan Tanrı'nın başka bir yerde bu ölçüde görülebilmesinin imkânsız olduğunu iddia etmiştir. İnsanların din hakkında öznel fikirlerini dile getirmesini de Tanrı'ya ulaşılabilirliği engellediğinden 'speküstasyon' olarak tanımlamıştır.³⁷⁸ Aynı şekilde Platon da sanatçılar tarafından kullanılan bu tür estetiksel yaklaşımları insanların dikkatini idealardan uzaklaştırdığı için eleştirmiştir.³⁷⁹

Katolikler ise Protestanların bu düşüncesine şiddetle karşı çıkmıştır. Kiliselerde bulunan sanatsal eserlerin, iddiaların aksine insanları manevi yönden daha da geliştirip rahatlattığını ve verilmek istenen mesajın somut hâle getirilmesi konusunda gerçekçi bir katkı sunduğunu ileri sürmüştür. Gerçekleri örten bir unsur değil, gerçekleri hatırlatan bir güzellik olduğu dile getirilmiştir. İyi bir mimarının iyi bir insan olmaya katkı sağladığı düşünülmüştür.³⁸⁰

Resim 9. Schloss Hartenfels'teki Şapel (Solda), Chiesa del Gesù Kilisesi (Sağda) (De Botton, *Ateistler İçin Din*, 244.)

³⁷⁷ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 240-243.

³⁷⁸ Osman Murat Deniz, "John Calvin'in Teolojisi ve Özgünlüğü", *Akademik Bakış Dergisi* 33 (Kasım-Aralık 2012), 6.

³⁷⁹ Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 166-167.

³⁸⁰ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 243.

Katoliklerin güzellik düşüncesinin temeli,     nc  yüzyılda ya amı  Yeni Plantoncu felsefeci Plotinus'a dayanmaktadır.³⁸¹ Plotinus, duysal dünyayı küçümseyen ve onda hiçbir güzellik bulamayanların, akılla anla ılabılır dünyanın güzelliğini bilme ve sevme düzeyine y kselemeyeceklerini  ne sürmüştür.³⁸² Ona göre insan hayatının asıl amacı, ruhun arınması ve gittikçe tanrısal olana benzemesidir.³⁸³ Bu süreç ancak    aşaması olan tek bir yol ile tamamlanabilir. Bu aşamalar: Sanat, sevgi ve felsefedir.³⁸⁴ Onun felsefe anlayışında güzel olan şeyler iyi olan şeyleri anımsatır. Güzellik bir bakıma iyiliğin somutla mı  hâlidir. Güzellikler ile sürekli muhatap olan kişinin de iyiliği i selle tirece i kanaatindedir.

Alain De Botton'a göre Plotinus'un bu iddiası, insanları  irkinli in ne olduğu ya da nelere sebebiyet verebileceği konusunda harekete geçirmiştir. Çirkinlik, hoşnut duyulmayan şeylerden öte kötülüğün bir alt ba lı ı olarak kabullenilmeye ba lanmı tır. Alain De Botton da çirkin yapıları, insanları k t l  e iten kışkırtıcı bir unsur olarak ele almıştır. Ayrıca ona göre, insanlar da çirkin yapıları etik kabul edilmeyen davranışlar gibi görmektedir. Kendini be enmi , alaycı ve kaba olan insan gibi çirkin yapıların da insanları incitti ini iddia etmiştir.³⁸⁵

Öte yandan on dokuzuncu yüzyılın ba larında ya amı  Katolik bir mimar olan Augustus Pugin de Protestanlık mezhebinin benimsediği yapı tarzı (altta) ile Katoliklerin benimsediği yapı tarzını ( stte) kar ıla tırmı tır. Protestanların yapılarının sadece çirkin olmadığını aynı zamanda insan ruhunu   r tme gücünün bulunduğunu iddia etmiştir.³⁸⁶

³⁸¹ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 245.

³⁸² Cevizci, *Felsefe Tarihi*, 166.

³⁸³ Işık, "Din ve Sanat İlişkisi", 408.

³⁸⁴ Alfred Weber, *Felsefe Tarihi* ( stanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2014), 132.

³⁸⁵ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 246.

³⁸⁶ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 246-247.

Resim 10. Augustus Pugin'in Karşılaştırmalar'ından Katolik şehir-Protestan şehir (De Botton, *Ateistler İçin Din*, 248.)

Görüldüğü üzere aslında Alain De Botton, mimarlık kavramı üzerinden insanı ele almak istemiştir. İnşa edilen binaların şekillerinden, yansıttığını iddia ettiği erdemlerden ve içerdiği üsluptan estetik kaygılara kadar birçok noktayı birlikte değerlendirmiştir. Mimariye, insana ideal yaşantısının nasıl olması gerektiğine dair fikir verme³⁸⁷ ve mutluluğu tarif etme görevini yüklemiştir.³⁸⁸ Ayrıca mimarının yaptırımdan yoksun ahlaki mesajlar verebileceğini ve öykündürücü bir özelliğinin bulunduğunu iddia eder. Nihayetinde mimarının sunduğu önerilerin gerektiği şekilde değerlendirilememesinde ise mimariyi değil kişinin kendisini suçlaması gerektiğini belirtir.³⁸⁹

Günümüzde inançlı insanlar kadar modern seküler insanların da eski mimari yapıları hayranlıkla izlediği ve sırf bu yapıları görebilmek adına uzun yolculuklar

³⁸⁷ De Botton, *Mutluluğun Mimarisi*, 14.

³⁸⁸ De Botton, *Mutluluğun Mimarisi*, 301.

³⁸⁹ De Botton, *Mutluluğun Mimarisi*, 22.

yaptığı bilinmektedir. Örneğin 532-537 yılları arasında inşa edilen Ayasofya, günümüze kadar kilise, cami ve müze gibi farklı statülerde misafirlerini ağırlamıştır. Müze olarak hizmet verdiği yıllarda bile dünyanın çeşitli bölgelerinden gelen insanlara -örneğin, 2007-2018 yılları arasında yaklaşık 31 milyon kişiye- hizmet vermiştir.³⁹⁰ 2020 yılı itibariyle cami statüsüne tekrar kavuşan bu yapı ziyaretçi sayısını her geçen gün artırmaktadır.

İnsanlarda hayranlık uyandıran mimari eserlerin hemen hepsi birer inanç ürünü olarak inşa edilmiştir. Fakat seküler ateistlere ait inançların modasının geçtiği düşüncesi, Alain De Botton'a göre görkemli tapınakların inşasının kesilmesine yol açmamalıdır. Çünkü o, Tanrı'nın ya da kutsal varlıkların olmayışını, insanı insan yapan değerlerden vazgeçirmemesi gerektiğini düşünmektedir. Tanrı olmasa bile insanın etik değerlerini yaşatması, sürekli hatırlatması ve kendini onurlandırması gerektiğini iddia eder. Dolayısıyla Alain De Botton değerlerimizin her birinin dinlerin aksine serbest bir yapıda birer tapınak inşa edilerek yaşatılması ve sonraki nesillere aktarılması gerektiğini ileri sürmüştür. Bu inşa edilecek tapınakların tek ortak noktasının da ruhların iyiliği ve sağlığı için temel önem taşıyan erdemleri onurlandırmaları olması gerektiğini ifade etmektedir.³⁹¹ Böylece erdemler farklı temalarda ele alınacak ve soyut olanın somuta en güzel biçimde aktarılması sağlanacaktır.

Alain De Botton, erdemlerin dinler tarafından mimari yapılarında çok iyi işlendiğini ve dinlerin bu konudaki ustalığının takdir edilmesi gerektiğini belirtir. Ayrıca seküler mimarlar ve sanatçılar tarafından da tıpkı dinlerin yaptığı gibi sahip olunan erdemlerin inşa edilecek tapınaklara maharetle işlenmesi gerektiğini ifade eder. Bu konudaki önerilerinin hayata nasıl geçirilebileceğini göstermek adına birkaç olası tapınak temasını ve inşa edilirken dikkate alınması gereken mimari stratejiyi de açıklamıştır.

Bunlardan ilki 'bakış açısı tapınağı'dır. Yaşanan kötü olayların hep kendi başına geliyor olduğu düşüncesi bireyi çok fazla üzer. Bireye acı veren bu düşüncenin hafifletilmesi hatta giderilmesi için Alain De Botton, bireyin yaşadığı olumsuzluklar ile insanlık tarihi boyunca yaşanan olumsuzlukların büyüklük olarak

³⁹⁰ Turizm Günlüğü (TG), "İşte Yıllara Göre Ayasofya'nın Ağırladığı Ziyaretçi Sayısı" (Erişim 14 Ağustos 2023).

³⁹¹ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 247-250.

hiçbir şekilde kıyaslanamayacağını ve birey olarak evrende edindiği yerin çok da önemsenecek kadar büyük olmadığını kişiye hatırlatılması gerektiğini belirtir. Bunun sonucunda bireyin çok daha rahatlayacağını iddia eder. Bu konuda, tavanı gök cisimlerinin görselleriyle süslenmiş, duvarlarında ise insanlık tarihi boyunca farklı dönemlerden günümüze kadar ulaşmış arkeolojik nesnelerle donatılmış bir tapınak inşa edilmesinin yararlı olacağı kanaatindedir. İnşa edilen tapınağın bilim müzesinden amaçsal yönüyle ayrılacağını; amacının ise evrenin bilinmeyen tarihini aydınlatmak değil, insanın kendini daha iyi hissetmesini ve farklı bir bakış açısı becerisine sahip olmasını sağlamak olduğunu ifade eder.³⁹²

İkinci olarak verdiği örnek ‘düşünme tapınağı’dır. Teknolojinin gelişmesi insan için büyük kolaylıklar sağlasa da bazı noktalarda zararlıdır. Söz konusu zararlardan birinin insanın düşünme eylemine yapılan saldırı olduğunu ileri süren Alain De Botton, teknolojik ürünlerin (telefon, bilgisayar vb.) hayatımıza kontrolsüzce alınmasının ve hayatımızın ayrılmaz bir parçası hâline gelmesinin bireyin duygu ve düşünce yetisinden uzaklaşmasına neden olduğunu belirtir. Düşünce tapınakları aracılığıyla da kişinin gündelik meşguliyetlerden bir an uzaklaşıp yalnız kalmasını ve dinlendirici bir manzara eşliğinde özünü düşünmesini ya da sıradan sorunlarına cevaplar bulmasını sağlamayı hedeflemektedir.³⁹³

Öne sürdüğü son örnek ise ‘yerin ruhu tapınağı’dır. Eski dönemlerden günümüze kadar farklı coğrafyalardaki insanlar arasında monoteizmin yanında politeist inançlar da görülmektedir. Bu çok tanrılı yapıda her kutsal varlığın ayrı bir görevi vardır. Örneğin, Hinduizm’de Brahma’nın; yaratıcı tanrı, Vişnu’nun; koruyucu tanrı, Şiva’nın ise; yok edici tanrı olduğuna inanılmaktadır. Orta Çağ Avrupası’nda da benzer bir inancın benimsendiğini ifade eden Alain De Botton, burada tanrılardan ziyade söz konusu misyonların azizlere ya da toplumca değer verilen tarihi şahsiyetlere yüklendiğini iddia etmiştir. Bu misyonları yansıtan birçok kutsal yapının, Avrupa’nın farklı şehirlerine inşa edildiğini belirtir. Bu sayede zihinsel ya da fiziksel bir problem yaşayan insanların ilgili azizin koruyucu ruhunun olduğuna inanılan kutsal yapıyı ziyaret etmeleri sağlanmış ve bu ziyaretin kendilerini iyileştirmesi amaçlanmıştır.³⁹⁴

³⁹² De Botton, *Ateistler İçin Din*, 251-255.

³⁹³ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 256-259.

³⁹⁴ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 260.

Tablo 1*Orta Çağ Avrupası'daki hac haritası (De Botton, Ateistler İçin Din, 261.)*

Yer	Konu	Koruyucu Aziz
Altötting, Almanya	Vebadan Korunma	Bakire Meryem
Bad Münstereifel, Almanya	Şimşekten Korkma	Aziz Donatus
Barrios de Colina, İspanya	Kısırlık	Aziz Juan de Ortega
Buxton, İngiltere	Mucizevi İyileşmeler	Azize Anne
Chartres, Fransa	Yanık	Aziz Anthony
Conques, Fransa	Savaşa Giden Askerler	Aziz Foy
Dubrovnik, Hırvatistan	Boğaz Hastalıkları	Aziz Blaise
Hereford, İngiltere	Felç Geçirenler	Aziz Ethellbert
Larchant, Fransa	Delilik	Aziz Mathurin
Lourdes, Fransa	Büyülü İyileşmeler	Azize Bernadette
Morcombelake, İngiltere	Göz Hastalıkları	Aziz Wite
Padova, İtalya	Kaybolmuş Eşyalar	Padovalı Aziz Anthony
Roma, İtalya; San Lorenzo Bazilikası	Ağrıyan Azıdışleri	Aziz Apollonia
Spoletto, İtalya	Evliliklerinde Mutsuz Kadınlar	Cascia'lı Azize Rita
Windsor Kalesi (Kraliyet Kilisesi), İngiltere	Baş Ağrıları	'İyi Kral' VI. Henry

Alain De Botton, dinlerin uyguladığı söz konusu sisteme seküler insanların da ihtiyacı olduğunu iddia etmiştir. Onun bu önerisinde seyahat acenteleri kritik öneme sahiptir. Seyahat acentelerinde insan ruhunu iyi tanıyan ve karşısındaki insanın neye ihtiyacı olduğunu hemen saptayan kişilerin çalışması gerektiğini belirtir. Bu çalışanlar, bireyin ihtiyacına göre uygun bir rota sunmalıdır. Böyle bir seyahatin amacının sadece eğlence ya da kültürel amaçlı olmayacağını, aynı zamanda kişinin eksik yanlarının iyileştirilmesine de aracılık edeceğini iddia eder.³⁹⁵ Ayrıca Alain De Botton'a göre bu seyahate kişinin algılama ve kavrama yetisinin uygun olduğu bir zaman diliminde gitmesi, hedeflenen şeyin olumlu sonuç vermesi açısından önemlidir. Aksi hâlde edinilen tecrübelerin zinciri olmayan boncuklar gibi

³⁹⁵ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 264-265.

dağılıp gideceğini ifade eder.³⁹⁶ Dinî seyahatlerdeki hac yolculuklarını ise bir çözüm müjdesi olarak değerlendiren Alain De Botton, bu seyahatlerin ruhani bir dönüşümü destekleyip güçlendireceğini düşünür.³⁹⁷ Öte yandan bu tür bir gezinin seküler ateist bireylerde de benzer bir etki yaratabilmesi için dinlerin yaptığı gibi inşa edilecek tapınakların da her birinin insanın gereksinimine göre ve amacına uygun olarak inşa edilmesi gerektiğini belirtir:

“Yeni bir tapınak dizisinin içereceği tüm temaların bir listesini yapmamıza gerek yok. İnsanların ne kadar farklı gereksinimi varsa, bu dünyada o kadar farklı temada tapınağa yer vardır. (...) Asıl önemli olan nokta, dini mimarinin temelindeki amaçları canlandırmak, onları hayata geçirmek için çabalamak zorunda olmamızdır. Bu amaçları, insan biçimindeki tanrısal varlıklara adanmış kutsal mekânlar aracılığıyla değil, önemli duyguları ve soyut düşünceleri vurgulamak için tasarlanmış seküler tapınaklar aracılığıyla yerine getirebiliriz.”³⁹⁸

Seyahat rotalarına bakıldığında dünyada en çok ziyaret edilen yerler; doğal güzellikleri bulunan, kültürel ve tarihsel değerlere sahip, estetik açıdan zengin eserlerin bulunduğu kentlerdir. Kentsel estetiğin oluşmasında en önemli etken ise kültürdür. Çünkü kentsel estetik toplumun kültürel birikimi ile yakından ilgilidir.³⁹⁹ Dolayısıyla bu tür ziyaretlerin söz konusu kentlere yapılmasında kültürel çekiciliğin payı büyüktür. Hatta doğal güzellikler hariç, o kente yapılacak her türlü ziyaretin kültürün ürünü olan şeylere olduğu da söylenebilir. Çünkü insan ürünü olan her şey kültür olarak değerlendirilebilir.⁴⁰⁰ Diğer yandan, kültürün de dinî anlayışlar ile etkileşimi düşünüldüğünde aslında ziyarete konu olan bu eserler o bölgedeki inancın ve kültürün ortak ürünüdür. Çünkü kültürü dinî inançlardan bağımsız düşünmek - özellikle de Hristiyanlık gibi kültür içinde üretilen dinlerde- olanaksızdır.⁴⁰¹ Bu durumda öneride ileri sürüldüğü gibi mimari eserler, seküler ateist mimarlar ve sanatçılar tarafından inşa ediliyor olsa dahi salt kültüre ait değil aynı zamanda kültürden ayrı düşünülemeyen dinî inanca da ait olacaktır. Ayrıca erdemin/ahlakın yine dinden/Tanrı'dan ayrı düşünülmesinin rasyonaliteden uzak oluşu da⁴⁰² seküler ateist mimarlar ve sanatçılar tarafından dinlerinkine benzer bir anlayışın ürünü olan bir eserin inşa edilmesinin olanaksız oluşuna işaret etmektedir. Diyelim ki inşa edildi; bu durumda dahi söz konusu eser seküler ateist bireyler de beklenen etkiyi

³⁹⁶ Alain De Botton, *Seyahat Sanatı*, çev. Ahu Sıla Bayer (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2021), 134.

³⁹⁷ Alain De Botton, *Havaalanında Bir Hafta*, çev. Tülin Er (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2010), 104.

³⁹⁸ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 267.

³⁹⁹ Gögebakan, “Estetik ve Kentsel Yapılanma Üzerindeki Etkisi”, 80.

⁴⁰⁰ Kılıç, *Din ve Kültür İlişkisi Üzerine*, 13.

⁴⁰¹ ‘Eğitsel Öneriler’ başlığı altında ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmiştir.

⁴⁰² ‘Özgürlük’ başlığı altında gerekçeleriyle birlikte ele alınmıştır.

yaratmayacaktır. Çünkü erdemin/ahlakın ve güzelliğin kaynağının Tanrı olduğunu benimseyen birinin inşa ettiği ya da gözlemlediği mimari eserin onda bırakacağı etki ile böyle bir bakış açısına sahip olmayan seküler ateistlerin aynı şekilde etkilenmesi düşünülemez.

2.2.7. Kurumsal Öneriler

Tarih boyunca kitaplar; bilgi, düşünce ve duygu aktarımı gibi konularda çok önemli bir rol üstlenmiştir. İnsanlar yüzyıllardır kitaplar aracılığıyla bilgi toplamış, duygusal deneyimler edinmiş ve toplumsal değişimlere katkıda bulunmuşlardır. Çünkü iyi bir kitap, bireysel ya da toplumsal anlamda değişimi inşa edebilme gücüne sahiptir. Birçok yazar da kitapların bu yönünden faydalanarak insanları etkilemeyi ve bu şekilde toplumsal farkındalığı ya da değişimi sağlamayı hedeflemiştir. Modern dönemde sekülerler de bu yöntemi benimsemekte ve insanları etkileyebilmek için düşüncelerini ya da dine karşı olan saldırgan tutumlarını kitaplar yazarak ifade etmektedir.⁴⁰³ Ancak bu noktada Alain De Botton'a göre dinlerin kullandığı yol ve yöntemler sekülerlerinkine göre çok daha farklı ve etkilidir:

"Düşmanlarının güçlerini korumak için düşüncelerini savunan *kitapları* yayımlamaları gerekmiyordu. Onar *kurumları* kullanıyorlardı, böylece inanılmaz sayıda insanı sanat, bina, okul, üniforma, kavramlar, ritüeller, anıtlar ve takvimler aracılığıyla bir araya getirip onların dünyaya benzer gözlüklerle bakmalarını sağlıyorlardı."⁴⁰⁴

Alain De Botton'a göre sekülerlerin kitaplar aracılığıyla insanları etkileyebilme çabası asil ve değerli olmakla birlikte, dinlerin kullandığı metotların insanları etkileyebilme gücünün yanında çok zayıf kalmaktadır. Çünkü dinler düşüncelerini salt kitaplar aracılığıyla değil, birçok farklı enstrüman ile birlikte sunmaktadır. Dolayısıyla tercih edilen bu yöntem de insanların dinler tarafından sunulanları daha kolay içselleştirmelerini sağlamaktadır:

"Bir tek dinlerin anladığı çok önemli bir özelliğimiz var: Kitaplar, konuşmalar ve gazeteler aracılığıyla sunulan düşünceleri tam olarak içselleştirmemiz için bu düşüncelerin aynı zamanda giydiklerimizde, yediklerimizde, söylediğimiz şarkılarda, evimizde kullandığımız eşyalarda ve banyo küvetindeki kokulu köpükte de yansıtılması gerekir."⁴⁰⁵

Bu düşünceden hareketle Alain De Botton, Platon'un da eserinde 'dünyanın değişimi ya filozofların kral ya da kralların filozof olmasıyla'⁴⁰⁶ gerçekleşeceğini

⁴⁰³ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 270.

⁴⁰⁴ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 270.

⁴⁰⁵ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 284.

⁴⁰⁶ Platon, *Devlet*, çev. Sabahattin Eyyüboğlu – M. Ali Cimcoz (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999), 182.

ifade ettiği gibi, yetki ve nüfuz ile güçlü kurumlar aracı kılınarak insanların daha fazla etki altına alınabileceğini öne sürmüştür.⁴⁰⁷ Çünkü kurumlar insanlarla iletişim konusunda farklı stratejiler izleyerek mesajları hedef kitlelere ulaştırmakta ve insanları etkileyebilme potansiyelini artırmaktadır. Ayrıca kurumlar toplumsal etki yaratma potansiyeline de sahiptir. Uyguladığı stratejiler ile toplumsal değişimi ve dönüşümü sağlayabilme gücünü taşımaktadır. Alain De Botton'a göre kurumların insanları etkileyebilme gücünün farkında olan dinler, bu gücü çok iyi kullanmışlardır. Öte yandan o, sekülerlerin başarısızlığının en önemli nedenini düşüncelerini yayma konusunda kurumları kullanmada isteksiz olmalarına bağlamıştır.⁴⁰⁸

Alain De Botton, öncelikle dinlerin kurumsallaşma sürecindeki gücün kaynağına inmek istemiştir. Bu noktada özellikle maddi gücün önemine vurgu yapan Alain De Botton, dinlerin bu sayede karşılaşılan krizleri kolaylıkla atlattığını ve birçok farklı alana da yatırımlar yaptığını ileri sürmüştür.⁴⁰⁹ Maddi anlamda ve krizlerle başa çıkabilmede güçlü bir cazibe merkezi olan dinler, birçok başarılı insanın da dikkatini çekmiştir. Bireyin böyle bir kurumun desteğini arkasında hissetmesi, bir anlamda düşüncelerini insanlara daha kolay ve daha etkili ulaştırabilmesi anlamına gelmektedir. Örneğin, çocukluk yıllarından itibaren dinin kurumsal gücünü arkasında bulan Thomas Aquinas, öğretim hayatına 1248-1252 yıllarında Köln'de başlamış, daha sonraları Fransa (Paris Üniversitesi) ve İtalya'da devam etmiştir.⁴¹⁰ Öğretim faaliyetleri boyunca maddi ve manevi açıdan birçok destek görmüş, düşüncelerini insanlara aktarma konusunda sorun yaşamamıştır. Düzenli ve huzurlu bir yaşam sürmesinde şüphesiz dinî kurumlar tarafından desteklenmesinin rolü büyüktür. Aquinas'ın tersine Friedrich Nietzsche ise hayatı boyunca kendisinden önceki felsefi düşüncelerin ve inanç sistemlerinin çoğunlukla dışına çıkan, farklılığıyla ve özgün tavrıyla bilinen bir düşünürdür.⁴¹¹ Ahlaki anlayışların yerine seküler ideolojiyi koyma projesi Alman üniversiteler ve kurumlarca değer görmemiş, ülkeden sürülmüş ve hayatını bir göçebe gibi sürdürmüştür. Buradan hareketle Alain De Botton, Friedrich Nietzsche'nin hayatını

⁴⁰⁷ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 271.

⁴⁰⁸ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 271.

⁴⁰⁹ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 273-274.

⁴¹⁰ Muhammet Tarakçı, "Hristiyan Düşüncesinde Apoloji ve St. Thomas Aquinas", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (Haziran 2005), 143.

⁴¹¹ Muhadder Çakır Aydın, "Nietzsche'de Hayatı Olumlama Eğilimi ve Sanat Tutkusu", *Marmara İletişim Dergisi* 17/17 (Temmuz 2010), 61.

bireysel kahramanlık açısından çok değerli görse de Aquinas gibi kendisinin de fikirleri dinlenen ve benimsenen biri olmayı yeğleyeceğini iddia etmiştir.⁴¹²

Kurumsallaşma sürecinde markalaşma ile birlikte ortaya çıkan 'kimlik oluşturma stratejisi' de bu yolda atılması gereken önemli adımlardan biridir. Söz konusu kurumsal yapılar incelendiğinde her bir şubesinde tutarlılık söz konusudur. Bütün şubeleri istisnasız aynı şekilde dizayn edilmiş, aynı görsellerle desteklenmiş, duvarları aynı renge boyanmış ve çalışanları aynı kıyafetleri giymektedir. Çalışanlara hangi durumda nasıl davranması gerektiği, müşterilerin nasıl karşılanması gerektiği ya da sakal tıraşının nasıl olması gerektiğine kadar en ince ayrıntısı bile işe alım sürecinde telkin edilmiştir. Bu tutarlılık ve sonucunda alınan hizmet, büyük yerleşim yerlerindeki mağazalarda nasıl ise küçük yerlerdeki mağazalarda da aynı şekildedir. Fakat günümüzde bu tür kurumlar daha çok insanların maddi ve basit olarak anılan ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Oysa Alain De Botton, insanların basit gereksinimlerinden ziyade temel gereksinimlerinden olan ruhsal ve manevi ihtiyaçların karşılanması konusunda kurumsallaşmanın eksikliğini eleştirmektedir. Bu konuda Hristiyanlıkta bulunan günah çıkarma ritüeli ile modern dünyadaki psikoterapinin karşılaştırmasını yapan Alain De Botton, dünyanın her yerindeki Katolik Kiliselerinde günah çıkarma ritüelinin aynı formda gerçekleştiğini belirtir. Bu ritüelin kilisenin hangi odasında gerçekleştirileceğinden, din görevlisinin ses tonuna kadar her şeyinin kesin kurallarla belirlendiğini ifade eder. Ruhun ihtiyaçlarının böyle bir kurumsal yapı tarafından giderilmesinin ve insanların şehir fark etmeksizin ne ile karşılaşacağını bilmesinin kişide rahatlama sağlayacağını iddia eder. Modern dünyada günah çıkarma ritüelinin bir benzeri olarak gördüğü psikoterapinin ise kurumsallaşmanın getirdiği standartlaşmadan uzak olmasının kişide aynı rahatlama sağlamayacağını öne sürer. Bu psikoterapi merkezlerinin insanları rahatlatacak küçük kurallardan bile yoksun olduğunu belirtir. Mobilyaların dizaynı, özensiz yerleştirilmiş biblolar, terapistin kıyafeti vb. önemsiz gibi görünen ayrıntıların dahi kişinin temel ihtiyaçlarının karşılanmasına engel olabileceğini ifade eder.⁴¹³

Alain De Botton'a göre 'marka genişlemesi' de kurumsallaşma sürecinde insanların hayatında daha çok yer edinebilme adına atılacak önemli adımlardan bir

⁴¹² De Botton, *Ateistler İçin Din*, 275.

⁴¹³ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 277-281.

diğeridir. Marka genişlemesi, bir kuruluşun tek bir alanda değil de birden fazla alanda faaliyet göstermesi olarak da tanımlanabilir. Küçük ev aletleri alanında markalaşmış bir kurumun, dekoratif eşya alanında da faaliyet göstermesi söz konusu duruma örnek olarak gösterilebilir:

"İşte bu tür kuruluşlar, müşterilerinin tek bir ürüne değil, belli bir yaşam biçimine sadakatle bağlı olduğunu çoktan görmüşlerdir; ilk kez bir kravatla fark edilen güzelliğin ve iyiliğin bir restorandaki yemekte ya da güneşin altında hiçbir şey düşünmeden yatılan bir tatil köyünde de var olabileceğini anlamışlardır."⁴¹⁴

Marka genişlemesi konusunda günümüzdeki modern kuruluşlar incelendiğinde, bu konuda girişimleri bulunan şirketlerin sayısı, girişimde bulunmayan şirketlerin sayısına göre oldukça azdır. Ayrıca girişimde bulunan şirketler de Alain De Botton'a göre, insanların muhtaç olduğu temel gereksinim alanlarına yönelmeyip daha basit düzeydeki ihtiyaçlar peşinde koşmaktadır. Kurumsal ticari şirketlerin bu konudaki isteksizlikleri onun eleştirdiği noktalardan biridir:

"Tartışmamızın diline uygun bir biçimde bu durumu şöyle de dile getirebiliriz: Bu güçlü şirketler uzmanlık alanlarını Maslow'un gereksinimler hiyerarşisinin tüm basamaklarını kapsayacak biçimde genişletmemişlerdir. Onlar Maslow'un piramidinin tabanında faaliyet göstermeyi, uyumamıza, yemek yememize, güvende olmamıza ya da hareket etmemize yardımcı olan hizmet ve ürünlerinde küçük değişiklikler yapmayı yeterli görürler. Kendimizi gerçekleştirme, öğrenme, sevme ya da ruhsal dünyamızı genişletme gibi arzularımızı karşılamaya çalışmazlar."⁴¹⁵

Alain De Botton, dinlerin, entelektüel alanlardan ve teolojiden sanat, kıyafet vb. birçok alana kadar uzanan faaliyet zincirinin, cesaretlerinin bir sonucu olarak takdir edilmesi gerektiğini belirtir. Ona göre bu cesaretin, dinlerin insanları yönlendirmede ve kontrol altında tutmada büyük katkıları olmuştur. Dolayısıyla benzer bir cesaret örneğinin (kurumsallaşmanın) seküler dünyada da olması gerektiği kanaatindedir.⁴¹⁶

Diğer yandan, seküler dünyada dinlerinkine benzer bir kurumsallaşmanın olması gerektiği önerisi bazı problemler içermektedir. Bu problemlerden biri, kurumsallaşmanın dinî açıdan sonuçlarının her zaman olumlu olduğu varsayımı ile bu durumun seküler dünyada da faydalı olabileceği iddiasıdır. Oysa, dinlerin tarihsel serüvenleri incelendiğinde kurumsallaşma süreci, salt inanç esaslarının etkisi ile şekillenmemiştir. Bu süreçte dinlerin etkisinin yanında kültürlerin de etkisi büyüktür. Kültürlerin de dâhil olduğu bu süreçteki kurumsallaşmanın insanlar nezdindeki

⁴¹⁴ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 283.

⁴¹⁵ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 283.

⁴¹⁶ De Botton, *Ateistler İçin Din*, 284.

kabulü her coğrafyada mümkün değildir. Kendi kültürü içinde gelişmemiş yabancı bir yapının, o coğrafyada yaşayan insanlar tarafından benimsenmesinin ve sunduklarının içselleştirilmesinin olasılığı düşük olacaktır. Ayrıca bu noktada, insanların basit gereksinimlerini gidermeyi hedefleyen şirketler ile temel gereksinimlerini gidermeyi hedefleyecek kurumları aynı kategoride değerlendirmek de yanlış sonuçlara sebebiyet verecektir. İnsanların basit gereksinimlerini karşılamak üzere kurulmuş bir şirketin dünyanın birçok noktasında rahatlıkla kabul görebilecek olması, söz konusu ihtiyacın temel gereksinimler olması durumunda da aynı konfor alanı oluşturacağı düşüncesinin yanılğı ile sonuçlanacağı açıktır. Örneğin, çorap sektöründe kurumsallaşmış bir şirketin dünyanın farklı yerlerinde kabul görmesi ile insanların hayatı anlamlandırma ve algılama noktasında kökten değişiklikler meydana getirecek bir yapının kabul görme imkânı arasında çok büyük farklılıklar vardır. Dolayısıyla dinlerden hareketle sekülerlerin, kurumsal şirketlere benzer bir yöntem izleyerek anlam arayışı girişimlerinin olumlu sonuçlar vermesi gerçekçi bir beklenti olarak gözükmemektedir.

Öte yandan, Alain De Botton'un iddiasının aksine dinlerin bireylerin dünyaya benzer gözlüklerle bakmasını sağlamak gibi bir amacı da yoktur. Çünkü dinler, temel esasları ile çelişmeyen noktaları birer zenginlik olarak görmektedir. Bu yaklaşımı benimseyen dinler, zaman ve mekân bakımından evrensel niteliğe sahip olup varlıklarını hâlâ sürdürmektedirler. Fakat bu konuda esnek bir anlayış benimsemeyen inançlar ise bölgesel niteliğe sahip olmakla birlikte zamanla kendilerine tarihin tozlu sayfalarında yer bulmuşlardır.

SONUÇ

Bireysel ve toplumsal anlamda yaşanan problemlerin çözüme kavuşturulabilmesi adına günümüzde olduğu gibi geçmişte de çözüm arayışlarında bulunulmuştur. Bireysel ve toplumsal dengeyi bozabilecek bu tür problemlerin çözüm arayışlarının kimileri başarılı kimileri başarısız kabul edilse de bu problemlerin eski tarihlerden bu yana köklü ve temel bir sorun teşkil ettiği su götürmez bir gerçektir. Söz konusu problemlerin birçok sebebi olmakla birlikte ana sebebin bireyde ve dolayısıyla da toplumda yaşanan anlam boşluğu ve manevi tatminsizliğin yarattığı sıkıntılar olduğu görülmektedir. Bu noktada seküler yaşam tarzının bu problemlerin oluşmasındaki etkisi de küçümsenmemelidir.

Ateizmi benimseyen Alain De Botton, bu anlayışın doğruluğuyla beraber seküler yaşam biçiminin neden olduğu sorunları da göz önünde bulundurarak söz konusu sorunlara çareler aramış ve bu doğrultuda birçok çözüm önerisi ortaya koymuştur. Bu noktada akıllara, ‘Sekülerizmin neden olduğu sorunların çözümünde beşerî öneriler ne denli etkili olmaktadır?’ ya da ‘Din haricinde herhangi bir öneri sistemi oluşmuş veya oluşacak olan bu gibi sorunları ortadan kaldırılabir mi?’ şeklinde sorular gelmektedir. Katı maddeci olan ateizmin ve peşinde sürüklenen sekülerizmin gündemimizdeki bu sorunlara tatmin edici öneriler sunması olanaksız görünmektedir. Çünkü soyut olana düşman tutumları, doğal olarak anlam arayışına ve manevi tatminsizlik hâline gerekli cevaplar üretmelerine engel olmaktadır.

Alain De Botton da seküler ateist yaşama dair farkına vardığı çıkmazların ancak dinler aracılığıyla aşılabileceği kanaatine varmıştır. Ama onun önerisi, bu sorunları bir dine inanarak aşmak şeklinde değildir. Aksine, herhangi bir dinî inanç benimsenmeden dinlere açık büfe şeklinde yaklaşarak yararlı yönlerinin seküler ateist yaşama uyarlanmasını önermektedir. Fakat dinlerden hareketle sunduğu bu çözüm önerileri birçok sorunu da beraberinde getirmektedir. Bu sorunlar, tarihteki

benzer örneklerde olduğu gibi söz konusu girişimin de başarıya ulaşmasını imkânsız kılmaktadır. Çünkü önerilerin tümünde, dinlerdeki ritüellerin başarıya ulaşmasını sağlayan en temel şeyi, yani bu ritüellerin kutsala duyulan samimi duygularla yapılıyor olmasından kaynaklandığını, hesaba katmamıştır. Ayrıca bazı öneriler de kültürün dinin yerini alabileceği ve Tanrı'dan bağımsız bir ahlak anlayışının mümkün olabileceği gibi felsefi açıdan çürütülebilir iddialar üzerine inşa edilmiştir. Bundan dolayı, söz konusu önerilerin realite ve rasyonellikten uzak olduğu değerlendirilmiştir. Böylece Alain De Botton'un sunduğu öneri adımları izlense dahi bütün kutsalları fark etmeksizin reddeden bir anlayışın, kutsal hayatının merkezine koyan bir anlayış ile benzer ritüelleri yaparak hayatının her noktasında aynı anlamı yakalayabileceği iddiası, bizleri söz konusu önerilerin tümünün ütöpik olduğu sonucuna götürmektedir.

Son tahlilde söyleyebiliriz ki seküler ateist bireylerin anlam arayışı yolculuğunda sunulan hiçbir beşerî çözüm önerisi, en temelde inanların Kutsal olan ile kurduğu kalbî bağıllık ve kendi içinde sınırları çizilmiş mantık çerçevesiyle dinlerin -özellikle de ilahi dinlerin- sunduğu yaşam biçiminden daha anlamlı olamayacaktır.

Diğer yandan şüphesiz güncelliğini korumaya devam edecek olan sekülerizm sorununa, yaşayan dinlerdeki çözüm önerilerinin kapsamlı şekilde ele alındığı bir çalışma, tezimizin daha ileri taşınması ve yeni çalışmaların önünü açması bakımından önemli görülmektedir.

KAYNAKLAR

- Ağbaş, Erşan. *Alain De Botton ve Modernizm Eleştirisi*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Akalın, Kürşat Haldun. “Göğün Kraliçesi İsis’in Geri Dönüşü: Hristiyanlıkta Meryem Ana Tapınması”. *İLTED* 45 (Haziran 2016), 81-107.
- Akdemir, Ferhat. “Jean Jacques Rousseau’da “Sivil Din” Tasarımı Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi”. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 29 (2020), 283-302.
- Aköz, Seçkin. “Politika Kavramının Siyaset Kavramı Yerine Kullanılması ve Bilimsellik Tartışmaları Bağlamında Devlet Olgusuyla İlişkisi”. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 3/5 (2018), 160-180.
- Akpolat, Yıldız. “Durkheim’dan Giddens’a Pozitivist Sosyoloji”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10/2 (2007), 53-87.
- Alalu, Suzan vd. *Yahudilikte Kavram ve Değerler*. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Yayınevi, 2. Basım, 2001.
- Altaş, Nurullah - Arıcı, İsmail. “Din Eğitiminin Bilimselleşme Süreci”. *Din Eğitimi*. ed. Mustafa Köylü vd. İstanbul: Ensar Yayınları, 2017.
- Altıntaş, Ramazan. *Din ve Sekülerleşme*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2005.
- Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 13. Basım, 2014.
- Aydın, Mustafa. “Dinin Toplum ve Diğer Kurumlarla İlişkisi”. *Din ve Toplum*. ed. Yasin Aktay. 88-112. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2019.
- Bacon, Francis. *Yeni Atlantis*. çev. Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2008.
- Bayur, Hikmet. “Evrenzib Âlemgir ve Dinî Siyaseti Üzerinde Bir İnceleme”. *Belleten* 9/33 (Ocak 1945), 1-62.
- Bayur, Hikmet. “16 ıncı Asırda Dinî ve Sosyal Bir İnkılâp Teşebbüsü: Ekber Gurkan 1556-1605”. *Belleten* 2/5-6 (Ocak 1938), 133-182.
- Berger, P. L. *Kutsal Şemsiye*. çev. Ali Coşkun. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2005.

- Besalel, Yusuf. "Mikve". *Yahudilik Ansiklopedisi*. 2. Cilt. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Yayınevi, 2001.
- Bıyıktay, Halis. *Timurlular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu*. İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 1. Basım, 1941.
- Bloomfield, Harold H. vd. *Transandantal Meditasyon*. çev. Nahit Oralbi. İstanbul: İnkılâp Yayınları, 1990.
- Bodur, H. Ezber. "Moonculuk Hareketi ve Türkiye’de Benzer Bir Cemaat Yapılanmasının Sosyolojik Analizi". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2003), 13-39.
- Bolaç, Vesile. *Ayurveda Strese En Kolay Çözüm*. İstanbul: Sistem Yayıncılık, 1995.
- Bruhl, L. Levy. *Auguste Comte’un Felsefesi*. çev. Z. Fahri Fındıkoğlu. İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1940.
- Budak, Selçuk. *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2003.
- Can, Hülya. "Aristoteles’te Katharsis Kavramı". *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 2 (Eylül 2006), 63-70.
- Cantürk, Safure. "Gelişmiş Ülkelerde Sosyal Politika Uygulamaları: Japonya Örneği". *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi* 54 (2021), 188-202.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları, 2014.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 3. Basım, 1999.
- Comte, Auguste. *Pozitif Felsefe Dersleri ve Pozitif Anlayış Üzerine Konuşma*. çev. Erkan Ataçay. Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2015.
- Comte, Auguste. *Pozitivizm İlmihi*. çev. Peyami Erman. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1952.
- Çakan İsmail L. – Solmaz, N. Mehmet. *Kur’ân-ı Kerîm’e Göre Peygamberler ve Tevhid Mücadelesi*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2014.
- Çakır Aydın, Muhadder. "Nietzsche’de Hayatı Olumlama Eğilimi ve Sanat Tutkusu". *Marmara İletişim Dergisi* 17/17 (Temmuz 2010), 60-78.
- Çeçen, Anıl. *Kültür ve Politika*. Ankara: Gündoğan Yayınları, 1996.
- Dağ, İsa. "Etkili İletişimin Eğitim Yönetiminde Rolü". *Journal Of QafqazUniversity – Philology and Pedagogy* 2/2 (Aralık 2014), 199-214.
- De Botton, Alain. *Ateistler İçin Din: Bir İnanmayanın Din Kullanım Kılavuzu*. çev. Ayşe Ece. İstanbul: Sel Yayıncılık, 3. Baskı, 2019.
- De Botton, Alain. *Felsefenin Tesellisi*. çev. Banu Tellioğlu. İstanbul: Sel Yayıncılık, 19. Baskı, 2020.
- De Botton, Alain. *Haberler: Bir Kullanma Kılavuzu*. çev. Zeynep Baransel. İstanbul: Sel Yayıncılık, 1. Baskı, 2015.

- De Botton, Alain. *Havaalanında Bir Hafta*. çev. Tülin Er. İstanbul: Sel Yayıncılık, 2. Baskı, 2010.
- De Botton, Alain. *Mutluluğun Mimarisi*. çev. Banu Tellioglu. İstanbul: Sel Yayıncılık, 14. Baskı, 2023.
- De Botton, Alain. *Proust Yaşamınızı Nasıl Değiştirebilir*. çev. Banu Tellioglu. İstanbul: Sel Yayıncılık, 4. Baskı, 2010.
- De Botton, Alain. *Seyahat Sanatı*. çev. Ahu Sıla Bayer. İstanbul: Sel Yayıncılık, 10. Baskı, 2021.
- De Botton, Alain. *Statü Endişesi*. çev. Ahu Sıla Bayer. İstanbul: Sel Yayıncılık, 15. Baskı, 2023.
- Deniz, Osman Murat. "John Calvin'in Teolojisi ve Özgünlüğü". *Akademik Bakış Dergisi* 33 (Kasım-Aralık 2012), 1-16.
- Dodurgalı, Abdurrahman. *Ailede Din Eğitimi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.
- Dorman, Emre. *Modern Bilim: "Tanrı Var"*. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2017.
- Düzce, Mesut. "Sivil Dinin Teorik Temelleri". *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 35 (2017), 1-24.
- Ekici Seydali. "Liberalizm ve Siyasal İslamcılık'ta Özgürlük". *International Journal Of Political Science Researches* 1/1 (Temmuz 2015), 102-112.
- Ekinci, İsmail. "Sekülerleşme ve Din". *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/1 (Haziran 2018), 320-337.
- Erdem, Engin. "Ateizm ve Kanıtları". *Din Felsefesi*. ed. Recep Kılıç-Mehmet Sait Reçber. 157-190. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Baskı, 2016.
- Eroğlu, Arif Hikmet. *Osmanlı Devleti'nde Yahudiler (XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar)*. Ankara: Alperen Yayınları, 1997.
- Fichter, Joseph Henry. *Sosyoloji Nedir*. çev. Nilgün Çelebi. Ankara: Anı Yayıncılık, 2012.
- Fromm, Eric. *Hayatı Sevmek*. çev. Ali Köse. İstanbul: Arıtan Yayınları, 1997.
- Gazalî. *Gökyüzüne Bakmanın Faydaları*. çev. Ramazan Balcı. İstanbul: Nesil Yayınları, 2023.
- Genç, Muhammet Fatih. *Değerler Eğitimi*. Samsun: Etüt Yayınları, 2013.
- Gögebakan, Yüksel. "Estetik ve Kentsel Yapılanma Üzerindeki Etkisi". *İnönü Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi* 2/4 (2012), 73-84.
- Guénon, René. *İnisiyasyona Toplu Bakışlar I-II*. çev. Mahmut Kanık. Ankara: Hece Yayınları, 2010.
- Guénon, René. *Niceliğin Egemenliği ve Çağın Alametleri*. çev. Mahmut Kanık. İstanbul: İz Yayınları, 2004.

- Güneş, Abdurrahman. “Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24/1 (2014), 153-164.
- Güngören, İlhan. *Meditasyon ve Zazen*. İstanbul: Yol Yayınları, 1992.
- Hançerlioğlu, Orhan. *Düşünce Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2016.
- Harman, Ömer Faruk. “Nuh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/224-227. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Hewitt, James. *Meditasyon*. çev. Rezan Süer. İstanbul: Akaşa Yayınları, 2000.
- Işık, Aydın. “Din ve Sanat İlişkisi”. *Din Felsefesi*. ed. Recep Kılıç – Mehmet Sait Reçber. 389-420. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Baskı, 2016.
- Işık, Aydın. *İnanç Krizi*. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2009.
- Johnson, Gordon. *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi Hint Dünyası*. çev. Müfide Pekin. 10. Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.
- Kalelioğlu, U. Berk. “Auguste Comte’un İnsanlık Dini Kurgulamasında Üç Hal Kanunu’nun Rolü ve Pozitif Dinin Nitelikleri”. *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3/3 (2019), 535-544.
- Karagöz, İsmail. *İnsan Din ve Özgürlük*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı, 2010.
- Keyifli, Şükrü. “Camilerde Din Eğitimi”. *Din Eğitimi*. ed. Mustafa Köylü vd. 349-374. İstanbul: Ensar Yayınları, 2017.
- Keyifli, Şükrü. “Eğitim ve Din Eğitimi”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2013), 103-126.
- Kılıç, Recep. *Din ve Kültür İlişkisi Üzerine*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2015.
- Kırlı, Özlem. *Modern Siyaset Teorisinde Liberteryenizm: Akılcı ve Evrimci Geleneklerin Karşılaştırılması*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Konukçu, Enver. “Ekber Şah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/542-544. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Korlaelçi, Murtaza. *Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi*. Ankara: Hece Yayınları, 2002.
- Kökçü, Halil. *Paternalizm Kavramı ve Örnek Uygulamalar*. İstanbul: Onikilevha yayıncılık, 1. Baskı, 2022.
- Köse, Ali. “XXI. Yüzyıl Türkiye’inde Gelenekle Modernite Arasında Din Algıları ve Dindarlık Formları: Sosyolojik Bir Bakış”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49 (Aralık 2015), 5-27.
- Köylü, Mustafa. *Yetişkinlik Dönemi Din Eğitimi*. İstanbul: Dem Yayınları, 2014.
- Kur’an-ı Kerim Meali*. çev. Elmalılı M. Hamdi Yazır. İstanbul: Pusula Yayınları, 3. Basım, 2007.

- Kurt, Abdurrahman. *Din Sosyolojisi*. Bursa: Sentez Yayıncılık, 2022.
- Kutluer, İlhan. "Pozitivizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/335-339. İstanbul: TDV yayınları, 2007.
- Mercin, Levent – Alakuş, Ali Osman. "Birey ve Toplum İçin Sanat Eğitiminin Gerekliliği". *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi* 9 (Aralık 2007), 14-20.
- Metin Aslan, Özge. "Davranışsal Ketlenme, Sosyal İçedönüklük, Utangaçlık ve Sosyal İlgisizlik Üzerine Bir Derleme". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 15/57 (2016), 487-511.
- Mirim Şen, Bense Banu. *Anadolu'da İsis Kültü Karia, İonia, Aeolis, ve Troas Bölgeleri Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Narveson, Jan. "Liberteryenizm". çev. Özlem Kırılı. *Liberalizm*. ed. Cennet Uslu. 235-264. Ankara: Kadim Yayınları, 2013.
- Olgun, Ülkühan. "Osmanlı Devleti'nde XIX. Yüzyılda Yahudi Cemaati". *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 12 (Ekim 2006), 77-82.
- Öcal, Mustafa. *Din Eğitim ve Öğretiminde Metodlar*. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Öğüt Marangoz, A. – Uluç, N. "Sekülerizm'in Kavramsal, Kuramsal ve Tarihsel Gelişimi". *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (Aralık 2021), 335-345.
- Öncel Taşkıran, Nurdan – Bolat, Nursel. "Reklam ve Algı İlişkisi: Reklam Metinlerinin Alınlanmasında Duyu Organlarının İşlevleri Hakkında Bir İnceleme". *Sosyal Bilimler Dergisi* 6/1 (2013), 49-70.
- Özhan Öztürk Makaleleri. "İsis Tanrıçası Kimdir?". Erişim 16 Ocak 2023. <https://ozhanozturk.com/2018/03/29/isis-mitolojisi/>
- Özdemir, H. Ahmed. "Ekber Şah'ın Din Modeli ve İmam-ı Rabbani". *Altınoluk Dergisi* 188 (Ekim 2001), 21.
- Özgüç, Orhan. "Jean-Jacques Rousseau'da Sivil Din Kavramı". *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi* 68/3 (2013), 1-35.
- Özkan, Ali Rafet. *Kıyamet Tarikatları - Yeni Dini Hareketler*. İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, 2006.
- Parlak Orhan – Kartal, Metin. "İnsanı Suça İten Sebepler Ve Kur'an'a Göre Çözüm Yolları". *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9/4 (2016), 147-174.
- Peker, Hüseyin. *Din Psikolojisi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 10. Baskı, 2014.
- Platon. *Devlet*. çev. Sabahattin Eyyüboğlu – M. Ali Cimcoz. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999.
- Reçber, Mehmet Sait. "Tanrı'nın Varlığının Delilleri". *Din Felsefesi*. ed. Recep Kılıç – Mehmet Sait Reçber. 121-154. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Baskı, 2016.

- Reis, Bedriye. “XVI-XVII. Yüzyıllarda Dini İlahi Tartışmaları ve İmam-ı Rabbani”. *Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 16 (2006), 211-234.
- Rousseau, Jean Jacques. *Emile yâda Çocuk Eğitimi Üzerine*. çev. Mehmet Baştürk – Yavuz Kızılçim. Ankara: Kilit Yayınevi, 2003.
- Rousseau, Jean Jacques. *Toplum Sözleşmesi*. çev. İsmail Yerguz. İstanbul: Say Yayınları, 2008.
- Sami, Said. *Ateistler De Yas Tutar*. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2021.
- Sandel, Michael J. *Liberalizm ve Adaletin Sınırları*. çev. Emre Zeybekoğlu. İstanbul: Dost Yayıncılık, 2014.
- Sayyid, Salman. “Sekülerizm”. çev. M. Murat Şahin. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi* 2/4 (2016), 213-229.
- Sevinç, Bayram. “Türkiye’de Dinî Rekabet ve Spritüel Özün Seküler Form Üzerinden Mücadelesi: Shaja Yoga Örneği”. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2014), 105-158.
- Şahin, Hilal. *Ekber Şah ve Dini Reformu*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Şahin, H. Hilal. “Ekber Şah’ın Sosyo-Kültürel ve Dinî Reformlarının Toplumsal Hayata Etkisi”. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* 22 (Haziran 2015), 113-133.
- Şentürk, Mustafa. “Kitâb-ı Mukaddes ve Kur’ân-ı Kerîm’e Göre İlk Günah ve Kadın”. *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 22/1 (2011), 32-43.
- Tanrıverdi, Hasan. “Din-Kültür İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme”. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 8/3 (2018), 595-601.
- Tarakçı, Muhammet. “Hıristiyan Düşüncesinde Apoloji ve St. Thomas Aquinas”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (Haziran 2005), 135-146.
- Taslaman, Caner. *Evrin Teorisi, Felsefe ve Tanrı*. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2017.
- Tekin, Sebatullah. “Seküler Toplumun Krizi: Post-Sekülerizmi Tartışmak”. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi* 13/1 (2022), 243-269.
- TG, Turizm Günlüğü. “İşte Yıllara Göre Ayasofya’nın Ağırloadığı Ziyaretçi Sayısı”. Erişim 14 Ağustos 2023.
<https://www.turizmgunlugu.com/2020/07/10/ayasofyanin-agirladigi-ziyaretci-sayisi/>
- The School Of Life. *Kendini Tanımak*. çev. Soner Sezer. İstanbul: Artemis Yayınları, 2023.
- Timuçin, Afşar. *Düşünce Tarihi 2*. İstanbul: Bulut Yayınları, 2005.
- Topaloğlu, Aydın. *Teizm ya da Ateizm: Tanrı Tanımazlığın Felsefi Boyutları*. İstanbul: Furkan Yayınları, 2001.

- Tosun, Esad Kâmil. “Liberal Bireycilik, Cemaatçi Eleştiri ve Din; Ortak Yarar mı Hakkın İyiye Önceliği mi?”. *Ekonomi, İşletme ve Yönetim Dergisi* 3/2 (2019), 208-233.
- Uğuz, Recep. *Yahudilik’te ve İslam’da Kopuş, Katarsis ve Kurtuluş Ekseninde Hz. Nuh ve Tufan Fenomeni*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Uluç, Özlem. *Yeni Dini Hareketler*. İstanbul: Yarın Yayınları, 2012.
- Uyanık, Mevlüt – Akyol, Aygün. *İslam Ahlak Felsefesi*. Ankara: Elis Yayıncılık, 4. Baskı, 2018.
- Ünal, Asife. “Bat Mitsva ve Günümüzde Yahudi Kadının Cemeaate Katılımı”. *Prof. Dr. Abdurrahman Küçük’e Armağan*. ed. Ahmet Hikmet Eroğlu. Dinler Tarihi Araştırmaları Armağan Serisi-I/349-362. Ankara: Berikan Yayınevi, 2016.
- Ünal, Asife. “Yahudi Düğün Gelenekleri”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2016), 225-241.
- Waardenburg, Jacques. “Protestanlık”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/351-354. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Weber, Alfred. *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2014.
- Yaran, Cafer Sadık. *Din Felsefesine Giriş*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010.
- Yeryüzünde Beyaz İzler. “Giotto Scrovegni Şapeli”. Erişim 27 Aralık 2020. <https://www.yeryuzundebeyazizler.com/sanatsal-giotto-scrovegni-sapeli-73>
- Yılmaz, Hüseyin. *Dini Hitabet*. Sivas: Vizyon Matbaacılık, 2016.
- Yitik, Ali İhsan. “Hare Krişna Hareketi”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-14 (2001), 93-107.
- Yitik, Ali İhsan. “Hint Kaynaklı Dinlerin Ülkemizdeki Faaliyetleri”. *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 20/3 (2007), 340-347.
- Yitik, Ali İhsan. “Hint Menşeli Dinlerin Türkiye’deki Faaliyetleri”. *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*. ed. Ömer Faruk Harman. 312-322. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Yogi, Maharishi Mahesh. *Varlık Bilimi ve Yaşama Sanatı Transandantal Meditasyon*. çev. Sungur Pamir – M. Serhan Akkuş. İstanbul: Sistem Yayıncılık, 2001.